

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA

QƏZƏNFƏR KAZIMOV*

İSİM HALLARININ İNKİŞAF TARİXİ

İsmin adlıq və yiyəlik halları

XÜLASƏ

Hal şəkilçilərinin inkişafı dilimizi genetik cəhətdən şumerlərin dili ilə bağlayır.

İsmin adlıq halı tarix boyu subyekt halı kimi öz şəkilçisiz formasını qoruyub saxlamışdır. Lakin halların inkişafı prosesində bəzən başqa halların – yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halların məqamında da işlənmişdir.

I.İsmin yiyəlik halı uzun inkişaf yolu keçmişdir. **Müəyyənlilik bildirən yiyəlik halın** müasir **-in** şəkilçisi, gəldiyimiz qənaətə görə, şumer dilindəki **-ak** şəkilçisi ilə bağlıdır. Şumerdə **-ak** şəkilçisi həm yiyəlik halın şəkilçisi, həm də mənsubiyyət şəkilçisi kimi çıxış edir. Şəkilçidəki **k** samiti burun samiti olmalıdır. “Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçinin həm hal, həm də mənsubiyyət şəkilçisi kimi burun samiti ilə işlənməsi, həm hala, həm də mənsubiyyətə xidmət etməsi də bu fikri təsdiq edə bilər: **Öz gödəndən başıu** kəsəyinmi? (DQ,37) **İç Oğuzuñ, Taş Oğuzuñ bəglərin** yığnaq etgil (DQ,37) – misallarındakı **Oğuzuñ** sözlərində **-uñ** – yiyəlik, **gödəndən, başıu** –sözlərində **-ñ, -iñ** – 2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisidir.

Bu şəkilçi dilimizin tarixində mənsubiyyət şəkilçisi kimi hər üç şəxsi əhatə etmiş, tədricən 1-ci şəxsdə **n~m** keçidi ilə **-im** şəklinə düşmüş (**mənim kitabım**), 2-ci şəxsə sabit qalmış (**sənin kitabın**), 3-cü şəxsə samitini itirmişdir (**onun kitabı**).

Müəyyənlilik bildirən yiyəlik hal samitlə bitən sözlərə **-nin**, saitlə bitən sözlərə **-n** şəkilçisi artırmaqla da düzəlmişdir: Yarəb, nə iş düşsə, **Hidayətnin** əlin dut. (Hidayət, 267) **Qamusun başın** aşağı əylədi. (Suli,215) **-nin** şəkilçisi dilimizdə geniş işləmə bilməmiş, arxaıqlaşmış, **-n** şəkilçisi canlı danışıq dilində qalmışdır.

II.Qeyri-müəyyənlilik bildirən yiyəlik hal bir neçə formada ifadə olunmuşdur:

1.Yiyəlik halda olan söz şəkilçisiz, tabe etdiyi tərəf 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçilidir: Düşdü getdi ol **canavar ardına**. (MV,19)

2.Yiyəlik hal yenə birləşmə yaradır. Hər iki tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur. Yiyəlik halda olan söz hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər, asılı tərəf yalnız 3-cü şəxsin: **Canım parəsi** oğul. (DQ,112) **Canım parəsi** oğul. **Canım parəsi** oğul. **Canım parəsi** oğul.

Ədəbi dilimizdə müəyyənlilik bildirən yiyəlik halın **-in** şəkilçili forması, qeyri-müəyyənlilik bildirən yiyəlik halın 1-ci bəndində göstərilən vəziyyətə sabitləşmişdir.

Açar sözlər: Adlıq hal, yiyəlik hal, şəkilçi, isim.

Türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində isim hallarını əmələ gətirən, hal kateqoriyasını formalaşdıran morfoloji əlamətlərin tarixi çox qədimdir. Bu əlamətlər hələ şumer dövründə tam formalaşmış şəkildədir.

İ.M.Dyakonovun qeydlərindən aydın olur ki, şumer dilində hal münasibətləri hal şəkilçiləri ilə qoşmalar arasında orta mövqə tutan xüsusi formantlarla ifadə olunmuşdur. Bu xüsusiyyət təkmilləşmiş şəkildə eyni dərəcədə türk dillərinə də aiddir. Türk dillərində hal şəkilçiləri ilə yanaşı, bir sıra qoşmaların vasitəsilə də hal münasibətləri ifadə olunur. Müəllifin müşahidələrinə əsasən, **da** komutativi, **şə** allativi daha əvvəlki dövrlərdə müstəqil isimlər ol-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor.

muş və başqa isimlərlə «təyin - təyinlənən» quruluşunda əlaqələnmişdir. Məsələn, **lugal-da** sözləri əvvəllər 'rəhbər tərəf' mənasında işlənmiş, sonralar 'rəhbərlə, rəhbərin yanında' mənasını almışdır [Дьяконов: 1967, s.55]. Beləliklə, **da** həm birgəlik şəkilçisi, həm də müstəqil söz kimi («tərəf») işlənmişdir (müasir dilimizdəki «tərəf» sözünün **tə** hissəsində özünü saxlamışdır; **luqal** sözü isə şumercə **lu** - 'adam' və bizim dilimizdəki **qəl-bi** sözlərindən ibarətdir - 'qəlbi adam', 'yüksək adam', 'rəhbər' mənalarında).

Şumer dilində hal göstəriciləri sintaqmın sonunda işlənmiş və bütövlükdə sintaqma aid olmuşdur: **digir-gal-ra** – yönlük hal - böyük allaha (**digir** - digir - tənqri - (allah), **qal** - qəlbi, **-ra** - bizim *o-ra*, *bu-ra* sözlərindəki arxaik yönlük hal şəkilçisi), **lugal-kalam-ak** - yiyəlik hal – ölkənin çarı (**luqal** - 'başçı, rəhbər, çar', **kalam** – qala(maq) feli, həm də 'qala, şəhər, ölkə', **-ak** yiyəlik halın şəkilçisi; hərfən: 'başçı ölkənin' = 'ölkənin başçısı, çarı'), **lugal-kalam-ma-ra** - yönlük hal - ölkənin çarına və s. Türk dillərində də belədir.

Şumer dilində hal şəkilçiləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1.Absolyut hal (şəkilçisiz, sıfır şəkilçili): **Nin-gir-su e-zu mara-du** 'Ninqirsu, sənini mən tikdim'.

2.Erqativ hal: -e; gala-e balag nutum 'müğənni baraban gətirmədi'.

Şumer dilindəki absolyut hala uyğun gələn bizim adlıq hal türk dillərində də qədimdən bəri sıfır şəkilçilidir. Subyekt halı kimi, şumer dilində də fəal olmuş, sadalamalarda da işlənmişdir. Xitablar da absolyut hal ilə ifadə olunmuşdur.

«Erqativ hal» deyilən halın əlaməti olan **-e** şəkilçisi son dərəcə az hallarda, həm də yalnız 3-cü şəxsə, zəif şəkildə işlənmişdir; feil inkişaf etdikcə, növ kateqoriyası formalaşdıqca, vasitəsiz obyektin hərəkətlə bilavasitə əlaqəsinin dildə ifadəsi nəticəsində formal əlamət - təsirlik hal şəkilçisi də **e>i** şəklində dəyişmişdir. Bunu xüsusi bir hal, başqa bir hal (erqativ) kimi qeyd etməyin əhəmiyyəti yoxdur. Müğənni **baraban** gətirmədi, *Rəna* kitab *oxuyur* - tipli cümlələr indi də dilimizdə çox işlənir. Bu cümlələrdəki **baraban**, **kitab** sözləri ikinci subyekt yox, obyekt bildirən sözlərdir.

3.Yiyəlik hal: -a(k); e-lu-ak 'adam-ın evi' (**e** - 'ev', **lu** - 'adam', **-ak** – yiyəlik halın şəkilçisi).

Şumer dilində yiyəlik halın şəkilçisində (**-ak**) çox zaman **a** saitinin işlənmədiyi, əvvəlki sait vasitəsilə udulduğu, **k** samitinin isə yalnız saitdən əvvəl işləndiyi və əslində, yiyəlik halın formantla «ifadə olunmadığı» göstərilir [Канева: 1996, s.43]. Türk dillərinə məxsus ulu dildə də yiyəlik hal şəkilçisinin olmadığı güman edilir [Серебрянников: 1979, s.78].

Fikrimizcə, **-ak** şəkilçisində **k** burun samiti olmuş, **-añ ~ -iñ** keçidi ilə yiyəlik halın və hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin əsasında durmuşdur. Bunu ən qədim abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində həm yiyəlik halın, həm də mənsubiyyət şəkilçisinin eyni quruluşda, eyni mənada olması, burun samiti ilə ifadə olunması da təsdiq edə bilər. Məs.: *Dünya-ələm kafəriñ başına qarañu oldı. (DQ,51) Qara bulut dedigiñ səniñ dövlətiñdir (DQ,51)* – cümlələrində *kafəriñ*, *səniñ* sözlərində **-iñ** yiyəlik halın, *dedigiñ*, *dövlətiñdir* sözlərində 2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisidir. Beləliklə, gəldiyimiz qənaətə görə, **-ak** şəkilçisinin samiti **-nq** şəklində burunda tələffüz edilmiş və tədricən **-ñ (-iñ)** şəkilçisinə çevrilmişdir. Bizim dilimizdə olduğu kimi, şumer dilində də yiyəlik hal atributiv xarakter daşımış, sahiblik bildirmişdir.

Onu da qeyd edək ki, şumer dilində məhz **yiyəlik halın** (!) şəkilçisi kimi verilən **-a(k)** bir qədər şübhə doğurur. Hiss olunur ki, bu şəkilçi şumer dilində də həm hal, həm də mənsu-

biyyət şəkilçisi kimi işlənmişdir. İ.M. Dyakonov yazır: «Sintaqmanın ayrıca üzvü öz növbəsində özünü «təyinlənən - təyin» qrupu şəklində göstərə bilər. Bu halda yiyəlik halın müvafiq hal şəkilçisi də bütün kompleksin sonunda yerləşir. Əvəzliyin və halın əlamətləri və cəm şəkilçisi cərgə ilə yerləşir: aid olduqları sözlərin əksinə düzülüşü qaydasında». Aşağıdakı misallar verilmişdir:

lugal-kalam-a(k)-ra - ölkə çarına (царю страны)

ama-diggir-ene(-ak)-ra - allah analarına (матери богов) [Дьяконов: 1967, s.57]

Misallar belə tərcümə edilmiş və göründüyü kimi, müəllif bunların hər ikisini (hər iki misalı) sondakı göstəriciyə görə yönlük halda olan sintaqmlar hesab etmişdir. Dalbadal iki hal - yiyəlik (-ak) və sonra da yönlük hal (-ra) necə işlənmişdir? Aydın görünür ki, -ak şəkilçisi burada mənsubiyyət bildirir. Və nə vaxtsa, şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Odur ki həmin misalları: *ölkə çarına yox, çar ölkəsinə, allah analarına yox, ana allahlar-ı-na* şəklində tərcümə etmək düzgün olar; *ama* - ana, *diggir* - allah, *ene* - cəm şəkilçisi, -ak - mənsubiyyət, -ra yönlük hal şəkilçisi - türk dillərinin quruluş sxeminə tam uyğundur. Sonrakı misallar da bunu təsdiq edir. Müəllif: **e-lugala-ane-ak** birləşməsini «дом его хозяина» şəklində tərcümə etmişdir: *e* - ev, *lugala* - ağa (хозяин), *ane* - o, -ak - ın = onun ağa-sı-nın evi və burada -ak şəkilçisi müasir dilimizdəki (s)ı mənsubiyyət şəkilçisinə müvafiq gəlir. Müasir dildə də -in şəkilçisi həm mənsubiyyət, həm də hal mənası ifadə edir. Çox sonralar – XVI əsrdə “Şeyx Səfi”nin dilində işlənmiş “...və heç hangısından *könlünün təsəllisin* hasil olmaz idi” [Şeyx Səfi: 2010, s.63] – cümləsindəki adlıq halda olan *könlünün təsəllisin* birləşməsindən aydın olur ki, *təsəllisin* sözündə - 3-cü şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisi -i yox, tarixən -iñ şəklində olmuş və sonralar *ñ* samiti düşmüşdür və yiyəlik şəkilçisi ilə 1-ci şəxsin -im, 2-ci şəxsin -in, 3-cü şəxsin -i şəkilçisi bir kökdəndir. Bunu: *Bir kişi üç gün mundan ilərü divardan çıxub, mənüm ölümün xəbərini verdi* [Şeyx Səfi: 2010, s.68] – cümləsindəki *mənüm ölümün* birləşməsi də təsdiq edir. Birləşmə *mənüm ölümüm* əvəzinə, *mənüm ölümün* şəklində işlənmişdir və arxaik formadır – birinci şəxsdə hələ -im şəklinə düşmədiyi dövrün qalıdır.

Suli Fəqihin 1218-ci ildə tamamladığı “Yusif və Züleyxa” poemasında yiyəlik birləşməsi müasir səviyyədə normal işlənmişdir:

Yusifin əli toqundı ol xunə. (Suli,46)

Yenə *Yusifin xocası* söylədi.

Gəldi Malik, *Yusifin əlin* öpər. (Suli,43)

Bağladılar *Yusifin* iki *əlin*. (Suli,40)

Yusifin könlündə qəğü qalmadı. (Suli,25)

Hətta tərəflərin yeri də normal şəkildə dəyişmişdir:

Qanlı *könləgin Yusifin* bir oğur. (Suli,27)

Xocası Yusifin oni dinlədi. (Suli,46)

4.Yönlük hal -ra: E-an-na-tum-ra a e-na-ag ‘o, Eannatum-a göstəriş verdi’, **luqal-ani-ra** ‘öz ağası-(n)a’.

-ra şəkilçisi türk dillərində yönlük halı bildirmək üçün geniş şəkildə işlənən bir şəkilçi olmuşdur. Bizim dilimizdə tarixən *o-ra, bu-ra, ha-ra* tipli sözlər həmin şəkilçinin köməyi ilə yaranmış və bu şəkilçi şəxsin, əşyanın yönəldiyi obyekt, məkanı bildirmişdir. Dilimizin tarixində də çox işlənmiş, tərəcə arxaikləşmişdir.

5.İstiqamət halı (allativ) -(e)şe/eş: Aratta-aş ba-te ‘o, Arat-ta-ya yaxınlaşdı’.

Son saitinin çox vaxt düşməsi, əvvəlki saitinin assimilyasiyaya uğraması nəticəsində bu şəkilçi daha çox -aş, -eş, -iş, -uş şəkillərində işlənmiş və hərəkətin istiqamətini, zaman və məkan hüdudunu, məqsəd və səbəbini bildirmişdir ki, bunlar müasir dilimizdəki yönlük halın mühüm xüsusiyyətlərindədir. Şübhəsiz, tarixən bu şəkilçinin ş samiti düşmüş və şəkilçi yer-istiqamət halının -e şəkilçisi ilə birləşmişdir.

6.Yer-istiqamət halı -e: ki-e um-ma-te ‘yer-ə yaxınlaşdı’.

İ.M.Dyakonovun fikrincə, bu halın şəkilçisi erqativ halın şəkilçisi ilə bir mənşəyəndir. Hərəkətin predmetə, şəxsə doğru yönəldiyini, zaman münasibəti, obyekt, hərəkətin vasitə və alətlərini bildirir. Yarımqapalı e saitinin açıq ə saitinə çevrildiyinə və bu şəkilçinin (şumer-cədə yönlük halı bildirən -e şəkilçisinin) müasir dilimizdə yönlük halı bildirən variantlaşmış -a, -ə şəkilçisi olduğuna şübhə yoxdur. Şübhə yoxdur ki, bu şəkilçi erqativ halın şəkilçisi ilə deyil, istiqamət halının -eş şəkilçisi ilə bir kökdən ola bilər.

7.Yerlik (lokativ) hal -a: e-bi-ana-ru-a e-me-sar-sar ‘o (mətni) bu kanalın sütunlarında (e-bi-a) yazdı’.

İsmin bu halı işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, zaman münasibəti, obyekt, işin, hərəkətin alət və vasitələrini bildirmişdir. Bizim dilimizdəki -a, -ə şəkilçisinin əsas funksiyası yön, istiqamət bildirmək olsa da, hələ bu gün də həmin şəkilçi müvazi olaraq həm də yerlik halın funksiyasını yerinə yetirir. Onun bu xüsusiyyətinə klassik ədəbiyyatımızda bol-bol rast gəlmək olur. Deməli, tarixən bu şəkilçi hər iki hala xidmət etmiş və tədricən yön, istiqamət bildirən şəkilçi kimi sabitləşmişdir.

8.Çıxışlıq hal (ablativ) -ta: Elam Elam-ta mu-na-gin ‘Elamlılar Elam-dan (Elam-ta) onun yanına gəldilər’.

Bu hal işin, hərəkətin çıxış nöqtəsini, məkan hüdudu, zaman münasibəti, partitiv, distributiv münasibətlər, alət və vasitə, səbəb və s. bildirmişdir.

İsmin məkani-qrammatik hal şəkilçiləri bizə yaxın dövrə qədər bir-birinin əvəzində işlənmişdir. Bu cəhət hazırkı şivələrimizdə də müşahidə olunur. Yönlük hal ilə yerlik hal, yerlik hal ilə çıxışlıq hal çox yaxın olmuş, sinonim şəkildə bir-birini əvəz etmişdir. Həm yer, həm də istiqamət bildirən -e şəkilçisi tədricən istiqamət, yön bildirən şəkilçi kimi sabitləşmişdir (e > ə dəyişməsi ilə). Çıxışlıq bildirən -ta və birgəlik-vasitə halı -da yerlik və çıxışlıq halların funksiyasını yerinə yetirmiş, tədricən bu hallar fərqli forma (-da, -dan) və sabit məzmun qazanmışlar.

9.Vasitə-birgəlik halı (komitativ) -da (de, ta) : u-sila-da ‘qoyun quzu ilə’. Bu hal birgəlik bildirir, d>l keçidi ilə bu gün də dilimizdə işlənməkdədir: bıçaq-la, qələm-lə və s.

10.Müqayisə halı (ekvativ) - gi (gim, gimi): nim gim ‘ıldırım kimi’, Enlil gim ‘Enlil kimi’.

Hal şəkilçisi hesab olunmuş kimi qoşması oğuz qrupu türk dillərində ən çox işlənən qoşmadır. Müqayisə mənası oğuz qrupunda daha çox bu qoşmanın köməyi ilə ifadə olunur. Şumer dilindəki gi formantı həmin dildə çox geniş şəkildə işlənmiş gim (kimi) qoşmasının əsasıdır. a-gi - su kimi. İ.M.Dyakonov da bu cəhəti qeyd etmişdir: «Adəti üzrə, -gin, -gi, -gim, -gimi şəkillərində oxunuşla GİM işarəsi ilə yazılır, ancaq sonralar həm də -gi-in, -gi-im şəkillərindədir (ola bilər ki, qədim şumer çıxış forması (givin) (gimi) i-(-gi) olmuşdur» [Дьяконов: 1967, s. 57].

Müqayisə və birgəlik halları bizim 20-ci illər qrammatikalarımızda da verilmişdir. İndi bunlar hallar sırasında qeyd edilməsə də, ədəbi dilimizdə şumer dilindəki hallarla məzmun

və ifadə vasitələrinə görə tam uyğun şəkildə işlənməkdədir.

Beləliklə, şumerdəki ismin halları həm məzmun, qrammatik semantika, həm də formal əlamətlər baxımından Azərbaycan dilindəki hallarla, demək olar ki, eynidir. Altı min il müddətində bu cür eyniyyət heyrət doğurur.

Gil lövhələrin necə oxunduğunu demək çətindir. Bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq üçün gil lövhənin özünü də görməyə ehtiyac duyulur. Fotosurat də yoxdur. Ona görə də bəzən mübahisə etmək də olmur. Aşağıdakı misala baxaq:

alam-Gudea-ensi-Lagaşa lu-e-ninnu-indu(-a)-ak-e - ‘для статуя Гудеа, правителя Лагаша, который построил Храм пятидесяти’.

Tərcümə belədir. Sözlərə və formantlara fikir verək: **alam** - heykəl, **Gudea** – xüsusi ad, **ensi** - hakim, hökmdar, **Lagaşa** - şəhər adı, **lu** - adam, **e** - ev, məbəd, **ninnu** - əlli, **indu** - tikdi, **a** – feli nominallaşdırın şəkilçi, **-ak** - yiyəlik hal şəkilçisi, **-e** lokativ-terminativ halın şəkilçisi. Sözlərin izahı barədə bir şey demək çətindir. Bu cür şərhlərdə bəzən aydın sərbəstlik müşahidə olunur. Məsələn, **e** sözü həm ev, həm də istənilən vaxt məbəd kimi izah olunur. Sondakı **-a** - feilləri adlara uyğunlaşdırın şəkilçi kimi izah edilir, çünki bundan sonra adlara aid iki şəkilçi (müəllifin fikrincə, iki hal şəkilçisi) gəlir. İ.M.Dyakonov əsərinin başqa bir yerində (səh.53-də) **-a** şəkilçisini sifət və feli sifət şəkilçisi kimi qeyd etmişdir. Şübhəsiz, **tik(mək)** sözündən sonra gələn **-a** şəkilçisi elə feli sifət şəkilçisidir və həmin sözün substantiv formada mənsubiyyət və hal şəkilçilərini (iki hal şəkilçisini yox) qəbul etməsi təbiidir. Odur ki həmin sintaqmı: *Laqaş hakimi Qudeanın heykəli - əlli məbəd tikənə* - şəkildə tərcümə etmək daha düzgün olardı. İ.M.Dyakonov qeyd edir ki, sintaqmın sonunda üç şəkilçidən artıq şəkilçi işlənmir. Bunlar isə bugünkü ədəbi dilimizdə olduğu kimi, kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçilərindən ibarət ola bilər. Sıra da bugünkü kimidir: **ama-digir-ene(-ak)-ra** - (ana - allah + cəm ş+ məns. ş.+ yönlük hal ş.) **ana allahlar-ı(n)-a**. Müasir dildə olduğu kimi hər formant yalnız bir məna ifadə edir.

-ene şəkilçisi, **ha** və **dili-dili** sözləri kəmiyyət anlayışının müəyyən istiqamətdə dəqiqləşməsinə kömək edir: **ene** - məlum şəxslərin çoxluğunu bildirir; məs.: **lu-ene** - ‘məlum (xatırlanan, nəzərdə tutulan) adamlar’. **ene** şəkilçisinin işarə əvəzliyindən əmələ gəlmiş, ilk dövrlərdə təkrar olunan isimləri əvəz etdiyi və bu yolla formalaşdığı güman edilir. **Ha** sözünün etimoloji cəhətdən **on** (10) mənasında **hu/ha** sözündən törədiyi, əvvəllər ‘on’, sonralar ‘çoxlu’ mənasında işləndiyi, lakin başqa canlılara aid olduğu qeyd edilir: **udu-ha** - qoyunlar (müxtəlif cinsdən). **Dili-dili** sözü isə «bir» mənasında **dili** sözündəndir, bu sözün təkrarından ibarətdir [Дьяконов: 1967, s.58].

İ.M.Dyakonov, İ.T.Kaneva və başqaları şumer dilində önlüklərin olduğunu qeyd etmişlər. Bu cəhət türk dilləri baxımından qəribə görünə bilər. Lakin, əslində, burada heç bir qəribəlik yoxdur. Vahid ulu dilin parçalanmasından sonrakı dövrlərdə ilkin dialekt xüsusiyyətləri aqqlütinativ, flektiv, köksözlü dillər istiqamətində inkişafa imkan versə də, flektiv dillər aqqlütinasiyadan, aqqlütinativ dillər fleksiya imkanlarından tam məhrum olmur və bir qismini özündə nisbi şəkildə mühafizə etməli olur. Məsələn, indi də flektiv dillərdə sufiksələrdən istifadə edilir. Türk dilləri üçün predloq-önlük yox, posleloq-qoşma xarakterikdir. Lakin bu o demək deyildir ki, türk dillərinə önlüklər yaddır. Bir sıra bağlayıcılar (**nə - nə, ya - ya da, gah - gah da, bir - bir də, istər - istərsə də...**) dilimizdə predloq-önlük şəkildə işlənməkdədir. Ona görə də şumer dilində önlüklərin olması tədqiqatçıların nəzərində bu dilin türk budağı kimi inkişafını əngəlləyə bilməz. Digər tərəfdən, müəlliflərin verdikləri «pred-

loqlar» predloqa oxşamır, müstəqil sözlər kimi çıxış edir. Lakin tərcümə prosesində şumer dilinin ilkin, ibtidai, hərfi ifadə tərzü müasir dillər baxımından ümumiləşmiş qrammatik əlamətlərlə tərcümə edilir. Fikir düzgün alnsa da, orijinaldakı sadəlik, hərfilik öz ifadəsini düzgün tapa bilmir. İ.T.Kaneva **aga** (arxa iqamətgah, tikili), **bar** (üst tərəf), **da** (əl, tərəf), **eger** (arxa, çiyin), **igi** (göz), **mu** (ad), **şag** (ürək), **ugu** (kəllə, qafa tası), **zag** (çiyin, döş qəfəsi) və s. sözlərin hal şəkilçiləri ilə birlikdə önlük vəzifəsində işləndiyini qeyd etmişdir [Kaneva: 1996, s.46-52]. Misallara diqqət yetirək:

igi-zu-şe he-gal he-em a-ga-zu-şe kiri-zal he-em ‘перед тобой избытие пусть будет, позади тебя великолепие пусть будет’.

igi - göz, **zu** - sənin, **şe** - istiqamət halının şəkilçisi; müəllif bunları ‘pered toboy’ kimi tərcümə etmişdir. Əslində isə **igi** sözü göz, qabaq, baxmaq mənalarındadır. Ona görə də birləşməni ‘sənin gözünün önünə, qabağına’ şəklində başa düşmək lazımdır.

bar-mu-a li-bi-(in)-tar ‘на меня ты не посмотрел’, **bar-mu-a** ‘на меня’ şəklində tərcümə edilib; **bar** - ‘üst tərəf’ mənası ilə yanaşı, ümumiyyətlə, ‘tərəf’ mənasında da işlənib; **mu** - ‘mənim’ deməkdir, **-a** jerlik halın şəkilçisi kimi verilsə də, bu cür ifadələrdən görüldüyü kimi, istiqamət halına da xidmət etmişdir. Odur ki birləşməni **na** önlüyü ilə deyil, türk dili quruluşunda ‘mənim tərəfə’ (‘mən tərəfə’) şəklində tərcümə etmək olar. Rusca tərcüməsi önlüklə verilsə də, şumer dilində önlük deyildir.

eger-mu-ta nig-na-me bi-in-gub «позади меня что-либо находится». Burada **eger-mu-ta** ‘позади меня’ şəklində tərcümə edilib. **Eger** ‘arxa, bel, dal, kürək - geri’ mənalarındadır. Birləşmə ‘mənim arxamda’ kimi tərcümə olunmalıdır.

ki-Ereş-ki-gal-şe gin-na kur-şe ed-de ‘к Эрешкигаль пойдя, в подземный мир спустишься’. **ki-Ereş-ki-gal-şe** ‘к Эрешкигаль’ şəklində - **k** önlüyü ilə tərcümə edilib. Ümumi məna doğrudur. **Ki** - yer, torpaq mənasındadır, **şe** istiqamət halını bildirir. Birləşmə ‘Ereşkiqal (olan) yerə’ mənasındadır.

Amar-subara şitim mu-kin-şe na-ba-du ‘Амарсубара, плотник, из-за работ пусть не задерживается’; **mu-kin-şe** ‘из-за работ’ kimi izah edilib. **Mu** - ‘ad’, **kin** - ‘iş’ deməkdir; **-şe** - istiqamət halının şəkilçisidir. Birləşmə ‘iş adına’ şəklində çevrilməli idi ‘Qoy Amarsubara, dülgər, iş adına (iş bəhanəsi ilə) gecikməsin’.

İ.T.Kanevanın verdiyi bütün misalları bu cür izah etmək mümkündür. O misallarda heç bir «predloq» müşahidə olunmur, lakin birləşmələr rus dilinə predloqların köməyi ilə tərcümə olunur. Bir də fərq rus dilindəki söz sırasındadır. Bu cür birləşmələr müasir türk dillərində söz sırasına görə bir qədər fərqlənir: biz **a-ga-zu-ta** - ‘geri səndən’ yox, **zu-a-ga-ta** - ‘səndən geri’ şəklində, yaxud **mu-kin-şe** - ‘adına iş’ yox, **kin-mu-şe** ‘iş adına’ şəklində işlədirik. Şivələrimizdə, canlı danışq dilində şumer dilində olan sıradan indi də istifadə edilir: «Обратный порядок возможен также в сочетаниях изафетного типа: **əmcəkləri keçilərin** (Сисианский район Арм ССР) (lit. keçilərin əmcəkləri) - «вымя коз», **təkkərrəri arabanın** (Сисианский район Арм. ССР) (lit. arabanın təkkərləri) - «оси арбы», **Sən kar idin, nə eşitdin gəlməgin oğrunun** (M.) (lit. Sən kar idin, oğrunun gəlməyin necə eşitdin?) - «ты же был глухой, как же ты услышал приход вора?» [Ширалиев: 1983, s.158]

Şumer yazılarının dili eradan əvvəlki 1-ci minillikdə xeyli dəyişir. Bəzi alimlər bunu şumer dilinin “pozulması” kimi izah edirlər. Material olmadığından dəqiq bir şey demək olmur, lakin mənim fikrimcə, Hind-Avropa tədqiqatçıları bunu gizləyirlər: qeyd edilən “pozulma” şumer dilinin sürətlə müasir türk rəngi almasından ibarət olmalıdır.

İndi də keçək dilimizin yaxın tarixinə.

Adlıq hal. Artıq “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə çatan ən qədim nüsxələrinin dilində hal şəkilçiləri, demək olar ki, tam müasir formadadır:

Qorqut ata Oğuz qövminiñ müşkilini həll edərdi. (DQ,30)

Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı. (DQ,37)

Yapa-yapa *qarlar* yağsa, *yaza* qalmaz. (DQ,31)

Təkəbbürlük eyləyəni təñri sevməz. (DQ,31)

Könlün yuca tutan *ərdə dövlət* olmaz. (DQ,31)

Aqan turı *sulardan xəbər* keçə, arqurı yatan Ala *tağdan təbər* aşsa... (DQ, 39)

Misallardan aydın olur ki, ismin hal şəkilçiləri “Dədə Qorqud”un dilində artıq tam müasir səviyyədə mövcuddur. *Qorqut ata* – subyekt halında – adlıq haldadır, şəkilçisizdir; *yaza* – sözü yönük, *təkəbbürlük eyləyəni* – təsirlik, *ərdə* - yerlik, *sulardan*, *tağdan* sözləri çıxışlıq haldadır. Yalnız yiyəlik halın şəkilçisində fərq var; bu halın şəkilçisi saf *n* ilə deyil, *oğlanın* sözündə olduğu kimi, burun səsi *ñ* ilə ifadə olunmuşdur ki, bu da sonrakı bir sıra şairlərin dilində, yazılı mənbələrdə davam etmiş (məs.: “Fütühüş-Şam”da: Ol *bəglərün* kağıdı və cavabın verdi. - Zərir, 36) və hazırda da bizim qərb şivələri qrupunda bəzən işlənməkdədir.

Bu qeyd etdiyimiz forma şumerdən keçid dövründə üstünlük qazanmış və gələcəyi olan forma kimi daim inkişafda olmuşdur. Lakin dil hələ mübarizə prosesindədir, bizim üçün arxaik olan, lakin bu gün də öz mübarizəsini davam etdirən bir sıra hal əlamətlərindən xilas ola bilməmişdir. Bu cəhət bütün şəkilçili hallarda müşahidə olunur.

İsmin adlıq halı subyekt halı kimi, tarix boyu daim öz şəkilçisiz formasını mühafizə edib qorumuşdur. Sintaksisdə əsas vəzifəsi mübtədərdir. “Dədə Qorqud”un dilində:

Həq təala anın könlünə ilham edərdi. (DQ,30) *Dirsə xan* Qorqud sinirli qatı yayın əlinə aldı. (DQ,40) *Oğlan* anasının sözünə sımadı (DQ,43) *Səniñ oğlun* bizim sözü almaz (DQ,40)

Şəms Təbrizinin Həsənoğlu şeirlərindən 50 il əvvəl yazıldığı qeyd edilən şeirdə:

Dünya anın, *ahrət* anın,

Nimət anın, *mihnət* anın,

Tamu anın, *Cənnət* anın,

Dövlət anın kanı bula.

Bən bir biçərə, ey ilah,

Yavlaq çox eylədim günah.

Digər klassiklərimizdə:

Nəsimi gövhəridir bəhri-əşqin. (Nəsimi,255)

Güllər açıldı, Füzuli, yaxalar çək edibən. (Füzuli-2,279)

Şeyx Zahid mübarək dizini yerə çökdü. (Şeyx Səfi,159)

Verdi *ağa* mənə bir çuxa ki, min donə dəyər. (Vaqif,463)

Şah bu vaxt çox cavan idi.(M.F.Axundov,304)

Misallarda *dünya*, *ahrət*, *nimət*, *mühnət*, *tamu*, *cənnət* sözləri mübtədə kimi işlənsə də, mücərrədləşmiş olduğundan əsl subyekt kimi çıxış edə bilmir. Cümlələrin subyektivi xəbər şəklində ifadə olunan *o*-dur – *anun(dır)* sözləridir; *bən*, *Nəsimi*, *şah* mübtədaları əlamətin, *dövlət*, *güllər*, *Zahid*, *ağa* mübtədaları hərəkətiin daşıyıcılarıdır.

“Mehri və Vəfa”nın, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Yusif Məddahın, Kişvəri, Füzuli, Xətai, Məsihi, Vaqif, Zakir və M.F.Axundovun dilində adlıq hal əsasən tam səlisləşmişdir:

Zəngilər ana qılıcları ura. (MV,54)

Hava yüzündə bir *könlək* gəlür. (MV,24)
 Şol günəş yüzünə qarşı *bən* hilali olmuşam. (QB,26)
Qönçə yenə könləgin qıldı əba. (QB,627)
Nəsimi çün səni gördü, münəzzeh oldu aləmdən. (N,206)
 Yürgürü gəldi *Məlik-Möhsün* ana. (YM,203)
 Ölsə yüz *Fərhad*, yox bir zərrəcə Şirinə *qəm*. (Kişvəri, 344)
Qız daim ata evində qalmaz. (Füzuli-1,146)
Sirişkim al, *bağrum* parə, bir kuhi-bəlayəm kim,
 Həmişə lələvü ləl ilə rəngindir *içim, taşım*. (Füzuli-1,227)
Can xoşdur, əgər buluna *canan*. (Xətai,128)
Növcavanlar qoy həmişə var olsun,
Vaqifin duası sənə yar olsun! (Vaqif,403)
 Bir *tusbağa*, bir *kəsəyəm*, bir *qarğa*
 Yoldaş olmuş idi bundan sabıqa. (Zakir, 375)
Yusif sərrac kəməli-təhəyyürə düşüb heç bilmədi ki, *bu* nə vaqiədir. (M.F.Axundov,1,316) və s.

Adlıq hal bütün sonrakı inkişafı müddətində öz müstəqilliyini qorumuşdur. Lakin hallar amorf formadan diferensiallaşma istiqamətində şəkilçililiyə doğru inkişaf prosesində bir sıra başqa halların məqamında da işlənməli olmuşdur.

XIII əsrin abidəsi (1218) Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasında adlıq halın bir sıra əlavə qrammatik mənalari da müşahidə olunur. Əsas aparıcı forma normal müasir ədəbi formadır. Yəni dilimizdə sabitləşmiş adlıq hal-mübtədə şəklidir. Məs.:

Döndü *İbn Yamin* ol dəm söylədi, Baş qodu Yusifə ikram eylədi. (Suli,198) *Tanrı* əkdı Yusifin bostanını, *Tanrı* dedi Yusifin dastanını (Suli, 200) – cümlələrində *İbn Yamin*, *Tanrı* sözləri təbii ədəbi normadadır.

Bunlarla yanaşı, Qul Əlinin, Suli Fəqihin, Qazi Bürhanəddinin, Yusif Məddahın əsərlərində, “Şühədanamə”də, “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin dilində adlıq hal formasında olan bir sıra sözlər başqa halları təmsil edir.

1. Adlıq halda olan söz yönlük hal məqamında işlənmişdir:

Görkli xələtlər buyurdi, virdilər,
 Altun ayaqlı *tazi* bindürdilər. (Suli,158)
 Züleyxa dönübən *xoca* söylədi. (Suli,112)
Tabut qoyub dəvayə ardilər. (Suli,76)
 Qərdəşim *Yusif* bənzər həmin ol. (Suli,199)
 Dedilər kim, *biz* nə itmək gərək? (Suli, 221)
 Ol *surət qarşı* sinə çəkdi, oturur. (Suli,199)

Bu cəhətə, az da olsa, Qul Əlinin, Qazi Bürhanəddinin dilində də rast gəlirik:

Həm dəvədən endürübən *at* bindürdi. (QY,48)
 Zülfi *bel* binübən irişdi cana. (QB,48)

Bu cümlələrdəki *tazi* (at növü), *xoca*, *tabut*, *Yusif*, *biz*, *surət*, *at*, *bel* sözləri ədəbi dilimizdə yönlük halda idarə olunmaqla sabitləşmişdir: *taziyə bindürdilər*, *xocaya söylədi*, *tabuta qoyub*, *Yusifə bənzər*, *bizə nə itmək*, *surətə qarşı*, *ata bindürdi*, *belə binüb*.

2. Bir sıra isimlər və hətta şəxs əvəzliyi təsirlik hal məqamında adlıq hal formasındadır:

Siz nə üçün tutayım bigünah (Suli, 220)
Vərqə endirdi qılıcı üstinə,
Ol süvari iki bölmək qəsdinə. (Məddah, 166) -

cümlələri “*Sizi* nə üçün günahsız tutum?”, “*Ol süvarini* iki bölmək qəsdilə” kimi başa düşülür və *siz*, *süvari* sözləri təsirlik hal məqamındadır.

Suli Fəqihdə:

Aytdı: *-Züleyxa* sən sevərmisin? (Suli, 164)
Dəxi *bənüm eşqi* qormamısın? (Suli, 164)

Misallarda *Züleyxa* sözü də, *bənüm eşqi* birləşməsi də təsirlik hal məqamındadır. Müasir dildə mütləq təsirlik halın şəkilçisi ilə işlənməli olan söz adlıq hal qəlibində - şəkilçisiz işlənmişdir: Görün, aydər: -Neyləyə *qəmçi* bu? (Suli, 164)

Qeyd edilən bu xüsusiyyətlər müəllif qüsuru olmayıb, o dövrdə dilin ən qədim ilkin amorf formasına yaxınlığı ilə izah oluna bilər.

3. Adlıq halda olan söz Suli Fəqihdə yerlik hal məqamındadır:

Gördi kim, *Züleyxa* yoqdur rənc, bim,
Bu gəzin köksinə əl vurdu həkim. (Suli, 182)

Cümlə “Həkim bu dəfə köksünə əl vurub gördü ki, Züleyxada rənc, bim yoxdur” mənasındadır.

4. Adlıq halda olan sözün çıxışlıq hal məqamında işlənməsi də qeyd edilən dövrün qalığıdır: Görün, aydər: Suçlu olduq, *tanrı* qorqmaq gerek (Suli, 108) – cümləsində *tanrı qorqmaq* – *tanrıdan qorxmaq* deməkdir.

Suli Fəqihin dilində bu cür halların olmasına baxmayaraq, XIII əsrin əvvəlinə aid olan bu əsərdə müasir ədəbi normaya uyğun forma əsas və aparıcıdır:

Bunların qovlaşdığı *Züleyxa* tuyar. (Suli, 106)
İbn Abbas böylə buyurdi həman. (Suli, 151)
Yeddi yil *Yusif* əkinlər əkdürür (Suli, 151) –

cümlələrində *Züleyxa*, *İbn Abbas*, *Yusif* sözləri aparıcı ədəbi formadadır.

XIII - XIV əsrlərin abidələri olan “Dastani-Ənməd Hərəmi”, “Mehri və Vəfa” poemalarının dilində adlıq hal daha da saflaşmışdır, başqa vəzifələrdə Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” əsərində olduğu qədər deyil. Məs.:

Dükəli vəsfi *padşah* qıldı məlum. (DƏH, 31)
Yerindən durdu ol *Əhməd Hərəmi*. (DƏH, 19)
Dedi *Əhməd Hərəmi*: *bən* varayım. (DƏH, 20)
Bahadurluq ana olmuş idi iş. (DƏH, 50)
Hər ayağında birər *qul* oturur. (DƏH, 73)

“Dastani-Əhməd Hərami”nin (XIII əsr) dilində, Yusif Məddahın (XIV əsr) poemasında, “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə (XVI əsr) **-i, -in** şəkilçili adlıq hal müşahidə olunur:

Mə'lul, qəmgin qaliban ol **nigarın**
 Sarardı *gül yüzünün novbaharın*. (DƏH,40)
 Bu fikir ilə yedi qüssə **nigarın**. (DƏH,37)
 Atasın dinlədi ol **mehribanı**,
 Ol **nigarın** ağlar idi zarü zar. (YM,15)
 ...və heç hangısından *könlünün təsəllisin* hasil olmaz idi. (Şeyx Səfi,63)

Yuxarıda - birinci misalın ilk misrasında **nigarın** sözü adlıq haldadır: *Ol nigar mə'lul, qəmgin qaliban...* İkinci misrada **növbaharın** sözündə iki şəkilçi var: **-i** və **-n** şəkilçiləri: *Gül yüzünün novbaharı sarardı - gül yüzünün novbaharı* birləşməsi adlıq haldadır, sözdəki **-i** mənsubiyyət şəkilçisi, **-n** qeyd etdiyimiz şəkilçidir. Üçüncü misalda **mehribanı** sözü də adlıq haldadır, substantiv sözdür, **-i** şəkilçisi ilə işlənmişdir. Son misalda *könlünün təsəllisin* birləşməsi də adlıq haldadır Beləliklə, adlıq halda olan sözlərdə **-i, -in** şəkilçiləri müşahidə olunur. Fikrimizcə, bu hal adlıq, yiyəlik və təsirlik halların morfoloji cəhətdən hələ sabitləşmədiyi çox qədim dövrlərin qalığı, yadigarıdır. Bu fikrə *Anın sultanının ikən dedilər* – misrasında *anın sultanının* birləşməsinin təsirlik halda **-in** şəkilçisi ilə işlənməsi də dayaq ola bilər.

Klassiklərin dilində sonralar da səlisləşmə istiqamətində inkişaf davam etmişdir. Adlıq halda olan sözün başqa məqamlarda işləndiyi hallar da var. **Hər yan, hər tərəf** kimi sözlər hələ amorf formanı uzun müddət dəyişə bilməmişdir. Aşağıdakı misallarda **hər yan** sözü yerlik-çixışlıq hallarına müvafiqdir:

Hər yan dedilər ki, “Ey bəlakəş!
 Gül çağıdır, olmagil müşəvvəş!” (Füzuli-2,71)
Hər yan dedilər ona ki: “Ey mah!
 Nagəh olur atan-anan agah...” (Füzuli-2,74)
 İstərəm **hər yan** səni, tapman nişanın, ey könül (Kişvəri, 324)

– cümlələrində **hər yan** birləşməsi elə o dövrdə də bəzən yerlik halda, **hər yanda** şəklində işlənmişdir.

Qrammatik quruluş etibarilə müasir ədəbi dilimizdən az fərqlənən Məsihinin dilində də **hər yan** birləşməsi yönlük və yerlik hal məqamlarında adlıq hal kimi işlənmişdir:

Hər yan tökülən o zülfü-mişkin,
 Dağılqan üzə o həlqeyi-çin. (Məsihi, 56)
Hər yan duruban edərdi cövlan. (Məsihi,126)
 Əfsun oxudu sipəhri-dəvvar,
 Xəncər yerə qan tökərdi **hər yan**. (Məsihi,153)
 Bağ içidə ol həbib-i-dəyyan
 Əshab ilə seyr edərdi **hər yan**. (Məsihi,248)

Əvvəlki misallarda **hər yan** sözü yerlik hala, sonuncudan əvvəlinci misalda yerlik hala, son misalda təsirlik hala uyğundur.

Hər yan, hər tərəf sözləri ilə bağlı bu vəziyyət lap sonralar da davam etmişdir. Vəqifdə:

Seyrinə aləm sərəsər *hər tərəf, hər yan* çıxar. (Vaqif,451)
Sallanıb yüz naz ilə hərdən çıxanda xanədən,
Hər tərəf baxsa, qırar həm dost, həm biganədən. (Vaqif,451)

Birinci misalda sözlər yerlik-çıxışlıq, ikinci misalda *hər tərəf* yönlük hal məqamındadır. Sonralar da adlıq halı şəkildə digər hallara (yerlik, təsirlik) müvafiq işlənmişdir:
Dolanıb *hər tərəf* edərkən soraq
Gördü ki, heyvanı səyyadi-birəhm
Tutub əl-əyağın bağlayıb möhkəm. (Zakir,375)
Bir də bir tısbağa zarü sərgərdan,
Yaşınmaq qəsdilə dolanır *hər yan*. (Zakir,377)

“Şəhriyar” dastanında (XVIII əsr) müasir ədəbi formada – *baxmaq* felinin tələbi ilə yönlük haldadır: Olmuşam divanə nisbət, baxaram *hər yanə* mən. (Şəhriyar, 97)

XIX əsrin 2-ci yarısında Seyid Əzim də bəzən birləşməni *hər yanə* şəkildə - dövrün ədəbi dil normalarına uyğun şəkildə (Dedi: *-Hər yanə* qaçsa ol əbtər, Bilirəm, aqibət buraya gələr, 137), əksərən adlıq hal formasında təsirlik və yerlik halların mənasına müvafiq işlənmişdir:

Yay günü şəhərə gəldi bir çoban,
Dəyənək əldə, seyr edib *hər yan*. (Seyid,84)
Üstünə bir qarışqa çıxdı rəvan,
Gəzibən seyr eylədi *hər yan*. (Seyid,108)
Ruzi üçün çəkirdi *hər yan* keşik. (Seyid,132)
Əli daşlı uşaqlar *hər yan*
Məni-bədməstə oldu səngəzənan. (Seyid,103)

Birləşmə əvvəlki iki misalda təsirlik, sonrakılarda yerlik hal məqamındadır.
Hər tərəf birləşməsi də adlıq hal formasında yönlük hal mənasına müvafiq işlənmişdir:
Hər tərəf işlər idi fərmanım. (Seyid,109)
Sarbanın əlində oldu mahar,
Hər tərəf çəksə, eylərəm rəftar. (Seyid, 127)
Hər tərəf istərsə, xuda aparır. (Seyid, 127)
Seyr edərdi o kuhü səhranı,
Hər tərəf eyləyib tamaşanı. (Seyid, 151)

Tarixən bu cür başqa sözlər də var ki, müasir türk təfəkkürünə müvafiq şəkildə inkişaf etmişdir. Məsələn, Qurbaninin poeziyasında *yaz* sözü adlıq halda yerlik hal məqamındadır: Adətədi, dərərlər *yaz* bənövşəni. (Qurbani)

Bu cəhət hələ XIX əsrdə və sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Zakirdə:
Həq bilir bilməzəm eşqi danmağı,
Bülbül tək *yaz* sevib, *qış* usanmağı. (Zakir, 98)
Yazü qış həmişə sevgili canan,
Geyərdi əyninə libasi-əlvan. (Zakir, 403)

Abidələrin dilində bu cür işlənən başqa sözlər də var. Aşağıdakı misalda Nəsiminin işlətdiyi *mülk ilə malü səltənət* birləşməsi təsirlik hal məzmunundadır: *Mülk ilə malü səltənət* bir çöpə saymaz, ey könül. (Nəsimi, 287)

Müasir ədəbi dilimizdə xüsusi isimlər yalnız ümumiləşməklə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda işlənə bilər. Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasında xüsusi adlar heç bir ümumiləşmə olmadan da adlıq hal formasında qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal məqamında işlənmişdir:

Gəldi həkim *Zülüyxə* görməkçün
Xəstəliğin həm bunun bilməgçün. (Suli, 85)

Elə bil, aşağıdakı cümlələrdə *Züleyxa* sözünün sonundakı *y* samiti *Züleyxayı* sözündə şifahi nitqdə çox zəif eşidilən təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl işlənən bitişdirici samitin qalığıdır. Və ya bəlkə çox qədim adlıq hal əlamətidir:

...Eşid imdi *Züleyxay*, ay əmu. (Suli, 164)
Keçdi Yusif təxti-bəndi oturur,
Züleyxay dəxi yanına götürür. (Suli, 168)

Müasir dildə *o*, *bu* işarə əvəzlilikləri ilə təyinlənən sözlər qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal formasında işlənə bilmir, odur ki Sulinin aşağıdakı misralarında fərqləndirilən sözlər təsirlik hal şəkilçisini qəbul etmək imkanına malik olsa da, indiki vəziyyətdə adlıq hal formasındadır:

Aydayim *ol yazı* (yazını) bən, ay ulu. (Suli, 98)
Yenə *bu söz* qoyalum bunda biz. (Suli, 171)
Bir bizə *bu söz* məlum eyləgil. (Suli, 182)

Bu cür hallar canlı danışmaq dilində müasir dövrdə də qalmaqdadır. XX əsrə çatana qədər ədəbi dilimiz ismin adlıq halı ilə bağlı arxaik formalardan təmizlənmişdir. Lakin şivələrimiz həmin xüsusiyyətlərin bir qismini davam etdirməkdədir.

Yiyəlik hal. İsmnin yiyəlik halının müəyyənlik bildirən forması çox qədim dövrlərdən burun samitli *-iñ şəkilçisi* ilə düzəlmişdir. “Dədə Qorqud”un dilində də belədir:

Bir *yigidiñ* qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər. (DQ, 31) *Anuñ* kim oğlı-qızı olmiya, tənri-təala anı qarğayıbdur. (DQ, 36) *Kimüñ* ki oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurıñ. (DQ, 35) Bayındır *xanıñ* söhbətinə gəlürdi (DQ, 35) və s.

Xanıñ, yigidiñ, anuñ, kimüñ cözlərindən göründüyü kimi, yiyəlik halın şəkilçisi qədim dövrlərdən dörd variantda formalaşmışdır. *Oğul atanıñ yetiridir, iki göziñiñ biridir* (DQ, 31) – cümləsi göstərir ki, mənsubiyyət şəkilçisindən sonra da eyni şəkildədir. Ədəbi dilin inkişafı başladığı ilkin mərhələdə şəkilçinin samiti *ñ* burun samitindən ibarət olmuş, tədricən ağır samiti üstünlük qazanmışdır. Lakin “Dədə Qorqud” dövründə hələ şəkilçidə burun samiti *ñ* üstün mövqedədir. Dediymiz kimi, bu hal şumerdəki *-ak* şəkilçisinin samitinin burun samiti olması barədə fikrimizə inamı artıran əlamətdir.

Bayandar xan *bənim* nə əksüglüğüm gördi? (36) *Səniñ* oğlıñ *bizim* sözümüz almaz, *bizim* sözümüzlə gəlməz (DQ,40) – cümlələrindəki *bənim, bizim* sözlərindən aydın olur ki,

artıq “Dədə Qorqud” mərhələsində *mən*, *biz* sözlərində yiyəlik halın şəkilçisində assimilyasiya da çox əvvəllərdən başa çatmışdır və 1-ci şəxsi bildirən əvəzlilərdə *-iñ* (*-in*) şəkilçisi *-im* şəklindədir. Eyni zamanda *-im* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi kimi, şəxslər üzrə tam differensiallaşmışdır, 1-ci şəxsə *-im*, 2-ci şəxsə əslini saxlayaraq *-iñ*, 3-cü şəxsə samitini itirərək *-ı* şəklində sabitləşmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bəzən *-im* şəkilçisi təsirlik hal məqamında işlənmişdir: *Anasınıñ* yanına alıb gəldi. (DQ, 39) Bu hal şəkilçidən hələ 3-cü şəxsə *ñ* samitinin düşmədiyi dövrün qalığı ola bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı dövrlərdə, XIII-XIV əsrlərin poeziyasında, klassiklərin dilində *-im* şəkilçisi sabit inkişaf yolunda olmuşdur.

Qul Əlinin (XII əsr) “Qisseyi-Yusif” poemasında:

İbrahimin əmmaməsin * başna urdı. (QY, 21)

Qardaşlığın şafqətini zahir qıldı. (QY, 25)

Ol Züleyza *anın qızı* olur imiş. (QY, 59)

Bugüngü gün *bənim halım* bilürmüsən? (QY, 44)

Şəms Təbrizinin (1185-1248) hələlik yeganə şerinin dilində yiyəlik halın şəkilçisi müəssir ədəbi normalara tam müvafiq şəkildədir:

Əssitməyə *malın sənin*,
Hoş olmaya *halın sənin*,
Nəsnərməyə *əlin sənin*,
Gər sunmadınsa əl əla.

Bu gün sevinirsin *bənim*
Altunum, *akçəm* çok deyü.

Dünya *anın*, ahrət *anın*,
Nimət *anın*, mihnət *anın*,
Tamu *anın*, Cənnət *anın*,
Dövlət *anın* kanı bula.

Həsənoğluda:

Bu Həsənoğlu *sənin bəndəndürür*,
Anı rəddetmə, *yüzü ağım bənim*. (Həsənoğlu, 25)

Suli Fəqihdə:

Gün-günün artdı *Züleyxanın odi*. (Suli, 82)
Yusifin bostanına gül digələm,
Sünbül, reyhan, bənəfşə əkələm. (Suli, 199-200)
Tanrı əkdı *Yusifin bostanını*. (Suli, 200)
Çıqdı *bunun* yüklərində o kilə. (Suli, 215)

“Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində müəyyənlik bildirən yiyəlik hal tam ədəbi normadadır:

Anın əvvəlinin önü bulunmaz,

* Açıq kursiv yiyəlik halın yaratdığı birləşmənin 2-ci komponentidir.

Anın axırının sonu bilinməz. (DƏH, 15)
 Gələlim biz *Güləndamın* sözünə. (DƏH, 37)
Güləndamın yüzünə baxmaz idi. (DƏH, 46)
 Gələlim biz həramilər sözünə,
 Biləsiz *anların* fikri, sözü nə. (DƏH, 22)

Bu norma klassik ədəbiyyat boyu davam etmişdir.
 Yusif Məddahın, Kişvərinin dilində:

Durdu *Gülşahın qatına* gəlməgə. (YM, 183)
 Bənzər idi ağzına, *beynin* çıxardı *püstənin*. (Kişvəri, 347)

Göründüyü kimi, şəkilçinin samiti yaxın dövrün mənbələrində artıq ağız samitidir. XIV əsrdə Q.Bürhanəddinin, İ.Nəsiminin, Məddahın, Ənvarın, Zəririn, “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin dilində də artıq ağız samiti üstünlük təşkil edir və ədəbi norma kimi, şəkilçi *-ın,-in,-un,-ün* şəklindədir:

Canumda *eşqinün irmağı* taşa başladı. (QB, 230)
Küfrini geysusunün canumuz iman bilir. (QB, 82)
 Məgər sən *kainatın dilbərisən?* (Nəsimi, 161)
Ömrümün sübhü üzündür, *baxtimin şami* saçın. (Nəsimi, 59)
 Oldurur cümlə nəbilər sərvəri,
Ümmətin şadi, *yerin* peyğəmbəri. (Məddah, 149)
Cahanın pərdəsin yırtım, bütün əsrarə yol açdım. (Ənvar, 238)
Tayf şəhərinün bağlənə və *Səqif ərəbinün ulularına* kağıd yazalar. (Zərir, 57)
 Ol *Haris bin Sələbənin* iki oğlu var idi. (Zərir, 257)
Yaqubun ağladığı getdi o dəm. (MV, 47)
Hər birinin yüzi ak, gözi qarə. (MV, 49)

XV-XVI əsrlərdə Hidayət, Kişvəri, Cahan şah, Füzuli, Qurbani, Xətai, Həbibə kimi poeziya ustalarımızın, “Şühədanamə”, “Şeyx Səfi təzkirəsi” kimi tərcümə abidələrin dilində yiyəlik halın şəkilçisi normal inkişaf yolunda olmuşdur:

Digəc *Hidayətin* sözi yetmək durur sana. (Hid. 280)
Sənün gögçəklgin yanında ol naçarı gögçəkdür. (Kişvəri, 332)
Düşmənin dəfinə çarə cəng olur. (Cah. 256)
Asilərin olasan pənahi, *Nomidlərin ümidgahi*. (Füzuli-2, 27)
Dəhanın dürcini xali-ləbin gözdən nihan etmiş. (Füzuli-1, 116)
Eşqin sitəmindən, çərxin əlindən
 Bir şahım var, ona dada gəlmişəm. (Qurbani)
 Siz *anuñ qədəmi* mübarək biliñiz. (Şühəda, 123)
 ...əyağə qalxub əziz *fərzəndiñ boğazı* arxını xəncər suyi ilə qanə gərq et. (Şühəda, 59)
 Abdullah buyurdu kim, *Şeyx Zahidün yeri* Gilandadır. (Şeyx Səfi, 72)
 ...həzrət *Şeyxün mərəzi* anlara ərz etdi. (Şeyx Səfi, 59)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə *-ın* şəkilçisinin saitle qurtaran sözdə *-ün* şəklində işləndiyi hallar da var: Özünü çəküb, ayağların uzadub divara dayandı və *kimsəün zəhrəsi* yox idi andan munun səbəbin sormağ. (Şeyx Səfi, 145)

XVI əsrin digər mənbələrində:

Mehrabi var ol *zahidin*, amma ki, aşıqə
Mə`şuqinin ayağı izi qıbləgah ola. (Xətai, 382)
 Bir tükənməz qarə sevdadır başıma saçların,
 Ey *cahanın fitnəsi*, *ucundan anun* neyləyim? (Həbib, 366)
 Bilməzəm səndən kimə dad edəyim,
 Ey **Həqirinin** günün zar edən eşq. (Həqiri, 498)
 Getdilər ol **mö`minin** evi sarı. (Əmani, 33)

XVII-XVIII əsrlər:

Vərqanın əgərçi var *nazi*,
 Yoxdur ona xud bu şüglü sazi. (Məsihi, 183)
Hər kəsin əqli çox olsa, çox olar sinə dağı. (Saib, 156)
 Qərbləkdə *bikəslərin halını*
 Fikr edərəm, gözüm dolar qan ilə. (Vidadi, 19)
 Səg *rəqibin işi* qoy kütah olsun. (Vaqif, 410)
Buxağın altında, sinə üstündə
Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur! (Vaqif, 428)
Kişinin dövləti-malı ya dəryada qərç olub və ya hərəmi aparubdur, xəcalətdən bizim yanımıza boş gələ bilməyür. (“Şəhriyar”)

XIX əsr:

Bundan sonra **mənim** mənim və əyalim sənə məxsusdur. (Qüdsi, 357) **Ağanın** bir böyük iti var idi. (Qüdsi, 316)
 Ötəndə, keçəndə vəfalı dilbər
 Desin **Zakirinin** məzarıdır bu. (Zakir, 126)
Camalın müştəqi baxmaz günəşə. (Zakir, 59)
 ...əqlimə belə yetişir ki, o məl'un **münəccimbaşının** özü bu **işin** çarəsini bizdən artıq bilir. (M.F.Axundov, 307) Hanı **Səlim xan Qaragözlünün** dövləti? Hanı Şirazlı **Mirzə Nağının** əmlakı? (M.F.Axundov, 322) At öldü, **itlərin** bayramı oldu. (Seyyid, 149)

Yiyəlik halın yaratdığı birləşmələrdə hələ qədim dövrlərdən komponentlər təbii şəkildə inversiyaya da uğramışdır:

İki talusiniñ üstinə buğaniñ köpük turdı (DQ, 38)
 Göz yaşı **Züleyxanın** aqar idi. (Suli, 82)
 Adıdır dünyada qalan **kişinin**... (DƏH, 18)
 Göstərim sarayın **Mehrinin** sana (MV, 41)
 Faş qılğan *naleyi-biixtiyarımdur mənim*. (Kişvəri, 319)
 Bənzər idi ağzına, *beynin* çıxardı **püstənin** (Kişvəri, 347)
 Ey *şahi xublarnı*, *şuxu dilbərin*,
 Səndən **Sənubərin** xəcaləti var. (Vaqif, 421) –

cümlələrində **buğanın talusiniñ üstinə**, **Züleyxanın göz yaşı**, **kişinin adıdır**, **Mehrinin sarayın**, **mənim naleyi-biixtiyarım**, **püstənin beynin**, **xublarnı şahı**, **dilbərin şuxı** birləşmələrində poeziya ustaları tərəflərin yerini dəyişmişlər.

-ul şəkilçili yiyəlik hal ədəbi dilimizdə yiyəlik halın müəyyənlik bildirən və tam sabitləşmiş qrammatik əlamətidir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir və çox işləkdir. Bir çevik forma kimi, vəzn, ritm, qafiyə və ahəngdarlıq baxımından daha əlverişli olduğundan söz birləşməsi və ahəngdar misralar qurmaq üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Odur ki hal və mənsubiyyət şəkilçili tam ədəbi forma ilə müqayisədə daha geniş işlənmə imkanlarına malikdir. Müasir ədəbi normaya gəlib çıxana qədər aşağıdakı müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə edilmişdir:

1. **Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın mühüm şəkillərindən biri ədəbi dilimizdə tam sabitləşmiş adlıq hala uyğun şəkilçisiz formadır.** Tarixi çox qədim olan bu forma şəkilçisiz olmasına baxmayaraq, mənaca əlaqələnen bir sözü III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə özünə tabe etməklə ilk mənbələrdən başlayaraq, daim üstün mövqedə olmuş və dilimizdə çox uzaq keçmişdən sabitləşmişdir.

“Dədə Qorqud”un dilində:

Əzəldən yazılmasa, **qul başına** qəza gəlməz. (DQ,30) **Geñaz yerlər çəmənlərin** qulan bilür. (DQ, 32) **Can tatlusun** saña bildirəyinmi? (DQ,37) Qara **eşək başına** üyən ursañ, qatır olmaz. (DQ,31) **Ata adını** yürütməyən xoyrad oğul! ...**ata belindən** enincə enməsə, yeg. (DQ,32) **Ər comərdin, ər nakəsin** ozan bilür. (DQ,32) Əlinin oğulları - **peyğəmbər nəvələri Kərbəla yazısında yəzidlər əlində** şəhid oldı. (DQ,33) **Can tatlusun** saña bildirəyinmi? (DQ,37) **Oğuz bəgləri** gəlüb, **oğlan üstinə** yığnaq oldılar. (DQ,38)

Bu misallarda **qul başına, geñaz yerlər çəmənlərin, can tatlusun, oğul yollarından, eşək başına, ata adını, ata belindən, ər comərdin, ər nakəsin, peyğəmbər nəvələri, Kərbəla yazısında, yəzidlər əlində, Oğuz bəgləri, oğlan üstinə** birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldadır. Yiyəlik halın bu formasının fəal işlənməsi “Dədə Qorqud”un formalaşdığı dövrdə buradakı qrammatik əlaqə üsulunun daha əvvəllərdən tam sabitləşmiş olduğunu göstərir. Odur ki bütün sonrakı dövrlərdə öz üstün mövqeyi ilə məhsuldar inkişaf yolu keçmişdir. Hətta konkret şəkildə kimdən söhbət getdiyinin bilindiği halda, **oğlanın üstinə** əvəzinə, birləşmə **oğlan üstinə** şəkildə işlənmişdir. Hətta **Bərü gəlgil, başım bəxti, evim təxti.** (DQ,41) – cümləsində **başım bəxti, evim təxti** kimi birləşmələrin mənsubiyyət şəkilçili birinci tərəfi müəyyənlik tələb etsə də, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldadır. **Oğul kimdən oldığın ana bilür, Ata adını yürütməyən xoyrad oğul!** – cümlələrində **oğul, ata** sözlərində o qədər sərbəstlik var ki, onların **kimdən olduğunu, adını** sözləri ilə birləşmə yaratmış olduğu az qala hiss olunmur. Bunların əksinə olaraq, bəzən lazım olmadığı halda, xüsusi isim yiyəlik halın şəkilçisi ilə işlənmişdir: Pəs, hər kim **Ərdəbilün şəhəri** çevrəsində səlahiyyət ilə təqvada məşhur idi... (Şeyx Səfi,59)

Tərtibçinin - E.Əlibəyzadənin Nizami Gəncəvinin müasiri saydığı Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında və sonrakı klassiklərimizin dilində də qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın bu forması təbii axarla inkişafda olmuşdur.

Qul Əlidə:

Anlar **Yusif zarinə** heç uymadılar. (QY,27)

Ol **şəhr əhli** Yusifin görkin gördi. (QY,49)

Həq əmrilə çəq firiştə gəlmiş idi. (QY,49)

Ata həqqin, qardaş mehrin saqlan imdi. (QY,27)

Suli Fəqihin dilində də qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın müasirliyə doğru inkişaf etməkdə olan ədəbi forması əsas və aparıcıdır:

Sözüm işbudur bu *əmran dilin*
Nə bilirsən, görmədün *əmran dilin*. (Suli,188)
Adəm oğlani günah etsə gərək,
Sonra girü təbəsin tutsə gərək. (Suli,102)
Böylə yordi ol *şərabdar düşini*. (Suli,123)
Eşqilə *islam dini* yolun tutar. (Suli,163)

“Dastani-Əhməd Hərəmi”də:
Bilirdi *sehr elmində* bəğayət,
Nücum elmində də qadirdi qayət. (DƏH,17)
Məgər *sultan qızı*, ol xub dilaram
Gecə-gündüz qılırdı anda aram. (DƏH,19)
Dedi: -Şu *xoca eşqi* bana düşdü. (DƏH,33)
“Mehri və Vəfa”da:
Düşdü getdi ol *canavar ardına*. (MV, 19)
Toptolu eylədi bir *könlək için*. (MV, 36)
Çıkdı bulutdan *səadət günəşi*. (MV, 47)
Bir bulut *ay yüzünə* olmuş niqab. (MV, 65)
Yusif Məddah:
Vərqə *düşmən xeyməsi* yoluna gedər. (Məddah,149)
Vərqəyə *övrət sözü* mə`lum olur. (Məddah,161)

Qeyd edilən yiyəlik halın yaratdığı birləşmələrin əksəriyyəti mütəhərrik olduğu, yiyəlik halda olan söz asanlıqla müəyyənləşdirilə bildiyi halda (*adəm oğlani – adəmin oğlani, şərabdar düşini - şərabdarın düşini, xəzinə qandalığın - xəzinənin qandalığın, sultan qızı - sultanın qızı*), bir qismi (*əmran dilin, islam dini, sehr elmində*) müəyyənləşdirildikdə mənə dəyişir və ya pozulur.

Xüsusi isimlər də qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənmişdir:
Suli Fəqihdə:
Yusif qardaşları ip daqdılar,
İpi taqub quyuya sarqatdılar. (Suli,23)
Canuna rəhmət verür *Yusif sözü*,
Könlünə zəhmət verür *Yusif sözü*. (Suli,20)

“Mehri və Vəfa”da:
Getdi sultan, dinlə *Vəfa halını*. (MV,51)
Vəfa aydır: Bən dəxi *Rumun cultanı*
Oğluyam, Mehrə fəda qıldım canı. (MV,73)
Döndü getdi yenə *Vəfa qatına*. (MV,55)

Yusif Məddah:
Vərqa verdilər *Hümam oğluna* ad. (Məddah,149)
Vardı *Vərqa qatına* ol məhvəş. (Məddah,151)
Bu misallarda *Yusif qardaşları, Yusif sözü, Vəfa halını, Rumun cultanı Oğluyam, Vəfa qatına, Hümam oğluna* birləşmələrinin birinci komponenti konkret şəxs adı bildir-

diyindən adətən yiyəlik şəkilçisi ilə işlənərdi. Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında bu cür birləşmələr nəzəri xüsusi cəlb edir.

Mustafa dövründə bir qövmin adı
Zahiri-heyyi-Bəni-Şeyya idi. (Məddah,149)
Vərqa atası yetilmiş pır idi. (Məddah,156)
Qıldılar *Əntər çərisinə* cəfa. (Məddah,166)
Gülşah anası baqır, anı görür. (Məddah,180)
Şam sultanı Məlik Möhsün sana
Sorur əhvalın, nədir, bizə ayıt (Məddah,189). Və s.

Bu əsərdə *Vərqa* adı əksərən bu cür işlənmişdir.

Qazi Bərhanəddinin, Nəsiminin, Mustafa Zəririn dilində də qeyri-müəyyənlik bildiren yiyəlik hal tam ədəbi normadadır:

Eşq əhli yarı yolına məstanə gərəkdir. (Qazi,87)
Yerü gög xəlqi ana ruhi-müsəvvər dedilər. (Nəsimi,263)
Tamu odundan acıdır nari-hicran aşiqə. (Nəsimi,170)

Və dörd yüz kişi dəxi *tayf çərisindən*, *səqif ərəbindən Məkkə çərisinə* qarışdılar. (Zərir, 58) *Hicaz ərəbinüün bəgləri* və *Məkkə seyidləri Əbu Bəkr Siddiq hüzurunda* hazır oldılar. (Zərir,58) *Meydan ortasına* gələb iki səfün məbəyində turdı. (Zərir, 267) Andan Mahana *Diməşq yolunda* irişdilər. (Zərir, 373) Ol vaxt *Diməşq əhli* qaçdılar, Xalidə gəldilər. (Zərir, 373) *Şam ellərinə* çox səfər etmişdi. (Zərir,66)

XV-XVI əsrlərdə:

Bir yuzi *Leyli gəmindən* üstə Məcnunəm yenə. (Kışvəri,306)
Hicran günü mana nola ərz eyləsən cəmal. (Hid.266)
Oğlanlıq çağında Kəlxoran kəndindən Ərdəbilə tərəddüd eylərdüm. (Şeyx Səfi,59)
Andan *Şəm`un yanına* gəldi. (Şühəda, 79)
Və *islam ləşkəri* üç min adəm idilər. (Şühəda,153)
Xəyanət və öldürmək əli ədəb yeñinə çəküb, anuñ həlak etməgindən keçdilər. (Şühəda, 91)
Qərdaşlar çün gördilər ki,Yahuda Yusifi öz *himayət ətəgi* altında saxlar. (Şühəda, 91)

Füzuli, Qurbani və Xətəinin dilində:

Mərdüm *göz içindədir*, nə çarə? (Füzuli-2,57)
Çəşminə sürərdi *lalə dağın*. (Füzuli-2,68)
Olmuşam *cəllad qurbani*. (Qurbani)
Yerlər üzünü sən eylədin pak,
Güllər yaxasın sən eylədin çak. (Dəh.41)
Könül iyəsi dəxi *Tanri xatiri* için qamu kimsələr ilə təvazö` eyləyə. (Şeyx Səfi, 393)

XVII-XVIII əsrlər:

Əgər *aşiq gözündən* öz cəmalın görmək istərsən,
Mənim ayinəmi, ey səngdil, zinhar pərvaz et! (Qövsi,219)
Münkir sözü, *sual* sözü, *sin* sözü,
Söz bir gərək, nə danışmaq min sözü. (Vidadi,79)
Ellər yaraşığı, dünya gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri. (Vaqif,408)
Xumar-xumar baxmaq *göz qaydasıdır*,

Lələ tək qızarmaq *üz qaydasıdır*. (Vaqif,426)
Elə ki *bargah qapusundan* içəri girdilər, Şamama bəgüm. dedi. (Şəhriyar,111) Amma bu gün bu *quşlar fəryadından* mənə bir tə'sir üz verübdür. (Şəhriyar,55)

XIX əsr:

Gözəllər içində, *xublar* yanında

Üzə çıxma bilməz xəcalətindən. (Zakir,99)

Deyin,o *gözəllər şahı* oynasın. (Zakir,109)

Şənbə günü sübhədən *padşahlıq sarayını* əhatə etsinlər. (M.F.Axundov,1,327) Sonra özlərinə *Səfəviyyə nəslindən* bir təzə padşah tiksinsinlər. (M.F.Axundov,1,327) *Səfəviyyə şahzadələrinin* heç birisi səltənətə şayistə deyil. (M.F.Axundov,1,328)

Vardı *Bozlar adında* bir köpəyi,

Qoyunun pasibanı, *at köməyi*.(Seyyid,91)

Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldakı sözlər, elə bil, mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəflə indiki qədər bağlı deyil. Bu hal, şübhəsiz, amorf quruluşdan ayrılma dövrünün o dövrə daha yaxın olması ilə bağlıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür ifadə tərzii qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın ədəbi dilimizdə tam sabitləşmiş əsas ifadə üsuludur.

2.Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın tarixən mühüm ifadə vasitələrindən biri də mənsubiyyət şəkilçili formadır. Yiyəlik halın mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadəsi bütün şəxsləri əhatə edir. Bu cür ifadə tərzii qeyri-müəyyənliyin çoxişlənən bir forması olmuşdur. Yiyəlik birləşməsi yaranır və asılı tərəf (2-ci tərəf) 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş olur.

I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə:

Başım bəxti, evim təxti. (DQ,96) *Atam-anam verdügi.* (DQ,96) Qaranfınlıca *gözlərim aydını* oğul! (DQ,97) *Ağzım içi* buz kibi, Süñüklərim tuz kibi oldı. (DQ,109) Oğul, oğul, ay oğul! *Canım parəsi* oğul. (DQ,112) Gögdən ıldırım ağ-ban *evim üzərinə* şaqır gördüm. (DQ,51)

Misallardan görüldüyü kimi, birləşmələrin birinci tərəfi 1-ci şəxs təkin, 2-ci tərəfi 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir: *baş-ım bəxt-i*. Bütün birləşmələrdə fərqləndirilmiş sözlərə yiyəlik halın şəkilçisini artırmaqla onları müəyyənlik bildirən yiyəlik hal üzrə dəyişmək mümkündür: *başımın bəxti, evimin təxti, atamın-anamın verdügi, gözlərimin aydını, ağzımın içi, canımın parəsi, gözümün yaşı və s.*

Qul Əlinin "Yusif və Züleyxa" poemasında, "Mehri və Vəfa"da, Nəsiminin, Kişvərinin, Füzulinin, Xətəinin əsərlərində, "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə, "Şühədanamə"də,Vaqifin qoşmalarında, digər klassiklərimizin əsərlərində bu cür ifadə tərzii tarix boyu işlənməkdə davam etmişdir:

Ay bənüm *canım parəsi*, söyləgil. (QY,86)

Dedi: *Ömrüm yarusun* verdim, eşit. (MV,33)

Bənizüm sarusı narıncı olur yaşum ilə. (Qazi,85)

Xacəm oğlunu sevərəm can ilə. (Məddah,174)

Gözlərim yaşı cahanı dutdu, tufan oldu, gəl! (Nəsimi,120)

Gözlərim suyu bilə əkdim yüzündə zəfəran. (Kişvəri,349)

Canı, gəmdən axdı *gözüm yaşı* Nil tək. (Hid.274)

*Yarım xəbər*in mənə gətirdin. (Füzuli-2, 185)
 Bu *könlüm eşqini*, ey qəmküsarım,
Vücudim şəhrin Sultan demişdir. (Xətai,403)
 Ləbin içib *çəşmim qanı*. (Qurbani)
 Yıxıbsan *könlüm evini*. (Qurbani)
 Və *mənüm başum çevrəsində* təvaf edər idi. (Şeyx Səfi,60)
 Fikrü xəyalındır *könlüm ziynəti*,
 Şirin sözlərindir *ağzım ləzzəti*. (Vaqif,405)

II şəxsin mənsubiyyət şəkilsisi ilə:

“Dədə Qorqud”da:

Ağ saqallu *babañ yeri* uçmağ olsun!
 Ağ birçəklü *anañ yeri* behişt olsun! (DQ,67)
 Tağ çiçəgi, *anañ südi* saña mərhəmdir. (DQ,44)
Qanadlarıñ ucları qırılmasun! (DQ,47)

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Di imdi eylə *başun çarəsin* sən. (DƏH, 78)

Qazi Bürhanəddin sevgiliyə müraciət şəklində bu cür ifadə tərzindən tez-tez istifadə etmişdir:

Gözün bimarıyam, divanə oldum. (Qazi,37)
Ləbün qanı bizə ruhi-rəvandır. (Qazi,38)
Qaşun yayını qurmuşu *gözün oxlarını* çəkmiş. (QB,68)

Nəsimidə də yiyəlik halın mənsubiyyət şəkilsisi ilə ifadəsi nəzəri cəlb edir:

Vüsalın şərbətin içən mühübbə
Fəraqın ağusu çəndan gərəkməz. (Nəsimi,70)
 İki aləm *camalın aşiqidir*. (Nəsimi,36)
Surətin nəqşinə xəyal irəməz,
Gözlərin alasına al irəməz. (Nəsimi,75)

Nəsiminin birinci beytindən görüldüyü kimi, hal şəkilsisinin işlənilməməsində vəznin də təsiri var. Beytdə iki birləşmə var: *vüsalın şərbəti*, *fəraqın ağusu*. Birinci birləşmədə *-in* mənsubiyyət şəkilsisidir: *sənin vüsalının şərbətin*. İkinci birləşməni iki cür başa düşmək olar: Ümumiyyətlə “*fəraqın ağusu*”ndan söhbət gedirsə, *-in* hal şəkilsisidir; sevgilinin fəraqından söhbət gedirsə, mənsubiyyət şəkilsisidir. Bu hal Suli Fəqihin *Eşqin odi uş artırdı bu tənə* (Suli,83) - misrasında da var. Züleyxanın nitqində ümumən eşqdən söhbət getsə idi, *eşqin* sözündəki *-in* hal şəkilsisi olardı. Lakin Züleyxa bu sözləri Yusifə üz tutaraq deyir: *sənin eşqinin odi*.

Kişvəridə:

Könlümün dağında zahirdür *cəmalın gülşəni*. (Kişvəri,306)
 Gözüm ağlar *cəmalın həsrətindən*,
 Yanar bağrım *vüsalın həsrətindən*. (Kişvəri,326)
 Köksümi qalxan qılıbmən *oxların qarşusına*. (Kişvəri,303)

Füzuli və Xətəidə:

Lütfün xəbəri qərarım aldı,

Şirin sözün ixtiyarım aldı. (Füzuli-2,186)

Ta ki gəldi, ey sənəm, *eşqin xəyalı* başıma,

Yüzün nurun mahi-taban demişdir. (Xətai,403)

Daha sonralar: Açılıb cənnəttək *camalın güllü*. (Vidadi.22)

Mənsubiyyət şəkilçiləri bu məqamda I və II şəxslərin təkinə nisbətən, cəmində az müşahidə olunur:

Açmayübdür *himmətimüz quşi* anda pəru bal. (Şeyx Səfi,72)

*Dövlətünü*z günəşi şərəf bürcindən köçdi. (Zərir,234)

Lakin sonralar da davam etmişdir: *Muradımız şükufəsi* bitmədi. (Zakir,56)

Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadəsi. Hər iki tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş olur. Domrul sürdi, *babası yanına* gəldi (DQ,111) - cümləsində *babası yanına* birləşməsi yiyəlik birləşməsidir. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldakı *babası* sözü də, tabe olan tərəf kimi *yanına* sözü də 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçilidir. Sözü müəyyənlik bildirən yiyəlik hal üzrə dəyişmək olar: *babasının yanına*.

“Dədə Qorqud”un dili göstərir ki, III şəxsin tək yiyəlik halın mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadəsi baxımından çox qədim dövrlərdən formalaşmışdır, fəal şəkildə işlənməkdədir və ədəbi dilin inkişafa başladığı ilk mərhələlərdən fikrin mühüm ifadə vasitələrindən olmuşdur. Həm də 1 və 2-ci şəxs mənsubiyyət şəkilçili forma ilə müqayisədə daha işləkdir. Bu hal poeziya dilində 3-cü şəxsə müraciətin çox olması ilə də bağlıdır. “Dədə Qorqud”un dilində:

Qaba *dizi üzərinə* çəkdi. (DQ,48) Ola kim, bizim izzətimiz-hörmətimiz onun *babası yanında* xoş ola. (DQ, 39) Dəli ...ağ-boz *atının yalısı üzərində* qar turduran Ğəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi. (DQ,51) İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş *Qazan bəgün evi üzərinə* şəhid oldı. (DQ, 49)

Bu formada *-in* mənsubiyyət şəkilçisinin yalnız saiti saxlanmışdır. Bu hal Suli Fəqihin poemasında və sonrakı əsərlərdə çox geniş şəkildə müşahidə olunur. Təkcə Suli Fəqihə diqqət yetirmək kifayətdir:

Sən gedəldən bəru *gözləri yaşı*

Turmaz ağar, qayğudur anun işi. (Suli,204)

Ol səmiz *sığırları* içinə girür. (Suli,137)

Çəkdi *atu başını*, Yusif durur. (Suli,160)

Yenə açıldı *yanığı gülləri*. (Suli,168)

Yüzi üstidən niqabın götürür. (Suli,203)

Baxçası güli dəxi solmuşdi (Suli,69)

Yusifin andə *gözini yaşını* silər. (Suli,136)

“Dastani-Əhməd Hərəmi”də:

Yenə söküldü ol dəm *bağrı başı*. (DƏH,77)

Bu gəz *getməgi yarağına* düşdi. (DƏH,44)

Bu misallarda *gözləri yaşı, sığırləri içinə, atı başını, yanağı gülləri, yüzi üstidən, baxçası güli, bağı başı, getməgi yarağına* birləşmələrinin qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənmiş mənsubiyyət şəkilçili birinci tərəfləri ona görə müəyyən qədər təəcüb doğurur ki, leksik mənasına görə konkretlik bildirir. Burada fərqləndirilmiş sözlərə *-n* şəkilçisini artırısaq, şəkilçi yiyəlik halın şəkilçisinə çevrilər, birləşmə mənə verər, lakin mənsubiyyət mənasından məhrum olar:

<i>gözlər-i yaşı</i>	<i>gözlər-in yaşı,</i>
<i>sığırlər-i içinə,</i>	<i>sığırlər-in içinə,</i>
<i>at-ı başını</i>	<i>at-ın başını,</i>
<i>yanağ-ı gülləri</i>	<i>yanağ-ın gülləri,</i>
<i>atalar-ı naməsin</i>	<i>atalar-ın naməsin,</i>
<i>bağ(ı)r-ı başı</i>	<i>bağır-ın başı,</i>
<i>getməg-i yarağına</i>	<i>getməg-in yarağına</i>
<i>yüz-i üstidən</i>	<i>yüz-in üstidən,</i>

Birinci misaldakı *gözləri yaşı* birləşməsində *gözləri* sözündə *-lər* – cəm, *-i* – mənsubiyyət şəkilçisidir. Bu sözə *-n* şəkilçisini artırısaq, dediyimiz kimi, yiyəlik halın şəkilçisi yaranar (*gözlərin yaşı* axar) və söz yiyəlik hal üzrə dəyişmiş olar. Lakin həmin söz mənsubiyyət mənasını itirmiş olar. Halbuki əsərdə onun – Yə`qubun *gözləri yaşı* ndan söhbət gedir. Əgər həmin sözə *-i* şəkilçisini saxlamaqla yiyəlik halın *-(n)in* şəkilçisini artırısaq (*gözlərinin yaşı*), mənsubiyyət mənası da qalar, hal mənası da müəyyənləşər. Deməli, bu cür sözlərin sonundakı *-i* mənsubiyyət şəkilçisidir.

Bütün qalan misallar da bu cürdür:

<i>gözlər-i yaşı</i>	<i>gözlər-i-nin yaşı</i>
<i>sığırlər-i içinə,</i>	<i>sığırlər-i-nin içinə</i>
<i>at-ı başını</i>	<i>at-ı-nın başını</i>
<i>yanağ-ı gülləri</i>	<i>yanağ-ı-nın gülləri</i>
<i>atalar-ı naməsin</i>	<i>atalar-ı-nın naməsin</i>
<i>bağ(ı)r-ı başı</i>	<i>bağ(ı)r-ı-nın başı</i>
<i>getməg-i yarağına</i>	<i>getməg-i-nin yarağına</i>
<i>yüz-i üstidən</i>	<i>yüz-i-nin üstidən</i>

Bu qrup birləşmələrdən olan *baxçası güli* birləşməsinin birinci tərəfini *n* samiti artırmaqla hal şəkilçisinə çevirmək olmur. Buna *s* samiti mənsubiyyət əlaməti kimi imkan vermir. *Birisi adı* birləşməsində isə ikiqat mənsubiyyət *n* samiti ilə əməliyyata imkan vermir.

Sulidən verdiyimiz son misalda (*Yusifin* andə *gözünü yaşını* silər. Suli,136) - *gözünü yaşını* birləşməsində *gözünü* sözündə *-ü* – mənsubiyyət şəkilçisi, *n* – bitişdirici samit, *-i* – yiyəlik şəkilçisinin qalıdır. Odur ki onu tamamlamaq olur: *gözünün yaşını*. Buradan aydın olur ki, ən qədim ilkin mərhələdə həm yiyəlik hala, həm də bütün şəxslərdə mənsubiyyətə xidmət edən *-ın* şəkilçisinin samiti son pozisiyada protetik olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Suli Fəqih “Qisseyi-Yusif” məsnəvisində bu cür ifadə tərzindən geniş istifadə etmişdir:

Şahi-Timus *qızı yüzinə* baqar. (Suli,58)
Gözi yaşından soraədi gül yüzi. (Suli,205)
 Birinə Qurd ad qodum, birinə Qan,
 Həm *birisi adı* Yusifdür əyan. (Suli,206)

“Dastani-Əhməd Hərəmi”də:
 Şəkərdən şirin idi **sözü** *dadı*. (DƏH, 20)
 Yenə **yoldaşları** *qatına* yetdi. (DƏH,21)
 Bu cür ifadə tərzü “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Mustafa Zəririn dilində də üstünlük təşkil edir:

Bənzi saru, **gözləri** *yaşı* Fərat. (MV,66)
Qardaşı *acısı* cigərin yakar. (MV,33)
 Girdi içəri, gördü **qardaşı** *halın*. (MV,33)
Zülfü *kəməndilə* könüli saldı bəndinə. (Qazi,35)
 Cana **ayağı** *tozları* nazik deyəlüm biz. (Qazi,40)
Qası *yayını* qurmuş, qanımı tökər billah. (Nəsimi,18)
Tonu *altında* dəmir geydi nigar. (Məddah,158)
 Döşədi **atı** *ayağına* hərİR. (Məddah,165)

XV-XVII əsrlərdə:

Hüsni *gülü* - laleyi-şəfəqfam,
Zülfü *xəmi* – lələ üzrəki xəM. (Füzuli-2,56)
 Gündüz **gözü** *yaşı* hədiyi-rah,
 Gecə **yolu** *şəm*’i şö`leyi-ah. (Füzuli-2,96)
 Ol pİR çü gördü **oğlu** *halın*,
 Töküdü rüxi-zərdə əşki-alın. (Füzuli-2,164)
Hüsni *sifətin* yazam kitabə. (Dəh.58)

Bu misallardakı **atası** *adı*, **qızı** *yüzünə*, **gözi** *yaşından*, **birisi** *adı*, **hüsni** *gülləri*, **həsrəti** *odindən*, **ataları** *naməsin*, **sözü** *dadı*, **yoldaşları** *qatına*, **gözləri** *yaşı*, **qardaşı** *acısı*, **qardaşı** *halın*, **zülfü** *kəməndilə*, **ayağı** *tozları*, **qası** *yayını*, **tonu** *altında*, **atı** *ayağına*, **hüsni** *gülü*, **zülfü** *xəmi*, **gözü** *yaşı*, **yolu** *şəm*’i, **oğlu** *halın*, **hüsni** *sifətin* birləşmələrinin hamısında birinci tərəfə yiyəlik halın şəkilçisini artırmaqla sözləri qrammatik yiyəlik mənasına görə müəyyənləşdir-mək mümkündür.

Xüsusi isimlərdə də bu cür dəyişmə müşahidə olunur:

Kimsə **Yusifü** *qiymətini* bilmədi. (Suli,75)
 Kimsə bilməz **İbn Yamini** *dilini*. (Suli,186)

Xüsusi isimlərdə mənsubiyyət əlamətinə ehtiyac olmadığından yiyəlik hal üçün **-n** şəkilçisi kifayət edir:

Yusifü *qiymətini*
İbn Yamini *dilini*

Yusifin *qiymətini*
İbn Yaminin *dilini*

Sonrakı yazılı mənbələrdə, o cümlədən “Şühədanamə”də, “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə, Məsihidə və dövrün digər poeziya ustalarının dilində də bu cür ifadə tərzü davam etmişdir:

Anası Yəhyanuñ başını götürüb **dizi** *üstünə* qoydı. (Şühəda.114)
 ...biz hökm etdik ki, **damunuñ** *əzabı* yarısı Qabiliñ ola. (Şühəda,49)
 Dəyna **atası** *başı* yanına ağlayə-ağlayə gəldi. (Şühəda, 89)
 Bu PİRə Kəşə **dənizün** *yuxarısı* üstündə uçar idi. (Şeyx Səfi,147)
 Şeyx anun **anası** *yasın* verdi. (Şeyx Səfi,154)

Şeyx Səfiəddin bir lüqmə pulav *avucı* *çində* sıxar idi. (Şeyx Səfi,86)
Əmr ismi, *eli adı* Bənu Zeyf. (Məsihi,188)

Beləliklə, mənsubiyyət şəkilçisi ilə yiyəlik halın şəkilçisi bir mənşədən olduğu üçün dilimizin tarixində tam şəkildə diferensiallaşana qədər yiyəlik, sahiblik bildirən və bizim “ismin yiyəlik halı” adlandırdığımız halın mənsubiyyət bildirən şəkilçi ilə ifadəsi davam etmişdir. Bu proses hal ilə mənsubiyyət mənasının tam diferensiallaşdığına dərk olunduğu dövrdən fərqləndirilmişdir. Vaxtilə çox fəal olan bu üsuldən ədəbi dilimizdə az istifadə olunur.

3.Yiyəlik hal mənasının ifadəsi üçün bir sıra əsərlərdə samitlə bitən sözlərdən sonra -nin şəkilçisi işlənmişdir.

Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” (XII əsr) əsərində:

Bu *kömləgnin* öslün e`lam qılğıl imdi. (QY,24)
Ol *Yusifnin* bəs qatında varur idim. (QY,69)
Bu *əhvalnın* əslini həm anlan imdi. (QY,59)

Bu əsərdə Yusif şəxs adı *Yusifnin* şəkildə daha çox təkrar olunmuşdur:
Bəs *Yusifnin* fəraq odı bağrın yaqar. (QY,31)
Ol *Yusifnin* cəmalını gerü verdi. (QY,53)Və s.

Hidayətin, Xətəinin, Əmaninin qəzəllərində də şəkilçinin bu formasına rast gəlirik:

Yarəb ki, nə iş düşsə, *Hidayətnin* əlin dut. (Hid.267)

Fələknin gərdişindən dadü fəryad! (Xətai,384)

Bu *fəslı-baharnın* yenə xoş çağına bax,

Bağ içrə *şükufələrnin* iqrəqına bax. (Əmani,39)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə *-nin* şəkilçisi daha fəaldır:

Və ovqatımın çoxu dəxi Ərdəbillü *Şeyx Fərəcnün* məzarında keçirürdüm. (Şeyx Səfi,60) *Yarnun* kuyi ki, qanlar töküci mənildir. (Şeyx Səfi, 66) ...orucun açmayub, *ölümünün* intizarında oturub. (Şeyx Səfi,68) Qılıcından *yarnün* çox canfəza peymanələr içər. (Şeyx Səfi,66) *Eşqnün* *aləmidə* malicəhan tərəcədür, *Yarnın* kuyi *başında* yerü gög zərrəcədür. (Şeyx Səfi,69 “Şühədanamə”də: Mənim hic hacətüm yoxdur və *nəfsnün* hiç hekayəti qalmayıbdur. (Şühədə,57)

Məsihinin poemasında da bu şəkilçi bir neçə dəfə *kim* sözündə müşahidə olunur: İqbal kimə verə gəvahi, *Kimnin* ola gəştisi təbahi. (Məsihi,116)

Güman oluna bilərdi ki, bu şəkilçi xüsusilə XVI əsrdə Nəvainin təsiri ilə işlənmişdir. Hidayətin aşağıdakı sözləri də onun Nəvaiyə yaxşı bələd olduğunu göstərir:

Gər Hidayətin Nəvayi kimi rəngin sözləri,

Necə kim çoxdur, vəli demək gərəkbir-bir cavab. (Hid.271)

Lakin Qul Əlinin XII əsrə aid edilən “Qisseyi-Yusif” əsərində bu şəkilçinin bol-bol işlənməsi belə bir fikir söyləməyə əsas vermir. Görünür, ümumtürk şəkilçisi olmuş, sonralar Azərbaycan dilində işləkliyini itirmişdir.

4.Saitlə bitən sözdən sonra bəzən yiyəlik hal mənasının ifadəsi üçün -n şəkilçisi işlənmişdir:

Suli Fəqihdə:

Çünki Yusif işbu sözi söylədi,

Qamusun başın aşağı əylədi. (Suli,215)

Aşiq oldu, *Mehrin* gördü *yüzini*. (MV,54)

Yüz yerə *Mehrin önündə* urdular. (MV,74)

Keçdi oturdı, *Mehrin könlü* xarab. (MV,60)

Mehri şəxs adı bu əsərdə əksərən yiyəlik şəkilçisi kimi *-n* şəkilçisini qəbul etmişdir. Bunlar, görünür, yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərinin fərqlənmədiyi dövrün qalığıdır. Hətta yiyəlik halın şəkilçisi kimi formalaşan *-in* şəkilçisi Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərində təsirlik hal məqamındadır:

Aldayuban ol *Yusifin* gəltürdilər,

Ol qardaşlar yığlaşuban olturdılar. (QY, 18)

Hətta güman etmək olar ki, bu şəkilçi burun samiti ilə formalaşdığı ən qədim mərhələdə adlıq hala da artırılmışdır. “Dədə Qorqud”da izləri: *Baybörəniñ* bunları gördüğündə ah əylədi. (DQ, 64) Hətta, dediyimiz kimi, şəxslər üzrə fərqlənməmişdir də: ...bu nə hal idi kim, ol kişi *mənüm ölümnün* xəbərini verdi və özi öldi. (Şeyx Səfi,68)

Birinci misalda *-(n)iñ* şəkilçisi adlıq hala qoşulmuş, 2-ci misalda birinci şəxsə aid *-üm* əvəzinə arxaik forma kimi sonralar yalnız 2-ci şəxsə qalmış *-ün* işlənmişdir. Lap hətta bir formalı *-nin* şəkilçisi olsa da.

Beləliklə, yiyəlik halın qrammatik ifadəsi bu günə gəlib çıxana qədər mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

Bədi mətnlərdə mürəkkəb birləşmə olduqda birinci tərəfi müəyyənlik, ikinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda ola bilməmişdir: Bən *sənün oğlun canını* almadım.

(Suli, 228) Bir *pərinin saçı sevdası* düşübdür başıma. (Kişvəri,337)

Sulidə isim halları ilə bağlı daha arxaik forma var:

Ol oğli həsrət ani təğlədi.

Gözləri irmaq oluban çağladı (Suli,130).

Bu misralardakı *oğli həsrət* birləşməsi *oğlunun həsrəti* deməkdir. Yalnız birinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi var. Yəqin ki, 1-ci tərəfdəki *-i* şəkilçisi ibtidada halı da əvəz edib, mənsubiyyəti də.

Yusif Məddahın, Mustafa Zəririn dilində müasir dilimizdə işlənən *bunlarla, onlarla* qoşmalı sözləri *bunlarınla, onlarınla* şəklindədir. Görünür, qoşmanın sabitləşmədiyi çox qədim dövrün qalığıdır: Ata, ana *bunlarınla* oldu şad. (YM, 149) *Anlaruñla* sülh oldı. (Zərir,521) “Vərqa və Gülşah” poemasında müəllif göstərir ki, Allahın qüdrəti ilə bir gecədə Hümamın oğlu, Hilalın qızı olur. Müəllif onların düşüncəsi ilə qüdrət sahibinə üz tutaraq, “sənin bu verdiklərinlə, *bunlarınla* (qiyas: *maşınınla, evinlə*) ata, ana şad oldular” deyir. Müasir dildə adlıq hala qoşulan *ilə* qoşması deyilən məqamda canlı danışq dilində *bunlarınla* şəklində işlənə bilər. *Kimi* qoşması da yiyəlik halı ilə işlənmişdir: Ey məlik, bən ol ərənlərdən degüləm ki, *bunlaruñ kibi* həşəratdan başa ziyan irişə. (Zərir,562)

Artıq Cahan şah Həqiqinin, Hidayətin, bir qədər sonra Kişvərinin dilində müəyyənlik bildirən və mənsubiyyət şəkilçili qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal sanki bərabər şəkildə işlənəkdədir:

Müəyyənlik bildirənlər:

Eşqi yolunda *dilbərin başını* qoy, Həqiqiya. (Həqiqi,249)

Gözümün yaşını çoxalır göricək arizini. (Hid.272)

Tükənməz *Kişvərinin dərdi* yüz yıl,
Əgər yüz dil bilə təqir qılsam. (Kişvəri,315)
Tərəflərin konversiyası:
Xətü xalı zikrin anın qoyma ağzından müdam. (Hid.271)

Qeyri-müəyyənlik bildirənlər:
Dövri-zəmanə fitnəsi yaxdı məni bu al ilə. (Həqiqi,245)
Bağrım qanın gözümdən axıtdı qəmi-ruxi. (Həqiqi,245)
Gəmində qanlı yaşındır ki, dutdu *dağ atəgin*. (Hidayət, 277)

Xüsusi isimlərin qeyri-müəyyənlik bildirən ziyəlik halda işlənməsi davam edir:
Mehdi çağı gizli olan faş gərəkdir. (Hid.282)
Dinləgilən, der indi əğyar, *Hidayət sözünü*. (Hid.272)

Hər kim *Sənubər dərindən* dərman edə, kəlidi-xəzanilər tamam ona tapşurur. (Şəhriyar,144)
Hər ikisi qalxub, *Şamama bəgim bargahuna* gəldilər. (Şəhriyar,111) *Sənubər üzün* görə camım qo-
yam qurbana mən. (Şəhriyar,98) Cahangir xan hərəmə qədəm basub içəri girdi, gördü *sövdagər Saleh*
xonçaları üstü örtülü ortalıqdadır. (Şəhriyar, 65) Həkim *Sadıq camı yolunda* fəda. (Şəhriyar,120)

Füzulinin, Gülşəninin, Saibin, Məsihiniin diində tədricən ziyəlik halın müəyyənlik və
qeyri-müəyyənlik bildirən ifadə üsulları əsas və aparıcı olmuş, M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin,
Xəstə Qasımın, "Şəhriyar" dastanının, Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani və başqalarının
dilində tam müasir mövqə qazanmışdır:

MƏNBƏLƏRİN SİYAHISI

DQ - "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988 - tərtib və ön sözün müəllifləri F.Zeynalov, S.Əlizadə.
"Oğuznamə" - "Oğuznamə", Bakı, "Yazıcı", 1987 - çapa hazırlayan, müqəddimə, lüğət və şərh-
lərin müəllifi S.Əlizadə.

QY - Qul Əli. Qisseyi-Yusif (XII əsr), çapa hazırlayan, lüğətin və şərhlərin müəllifləri E.Əli-
bəyzadə və Ə.Hüseyni, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995.

XIII – XIV ƏSRLƏR

Suli – Suli Fəqih (XIII əsr – 1218). "Yusif və Züleyxa", Bakı Universiteti, 2008 - tərtib edənlər,
ön sözün və lüğətin müəllifləri Sənan və Səbuhi İbrahimovlar.

DƏH – "Dastani-Əhməd Hərəmi" (XIII əsr), Bakı, «Gənclik», 1978 - tərtib edən, nəşrə hazırla-
yan, ön sözün və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli.

Həsənoğlu – İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.24-25.

Qazi – Qazi Bürhanəddin (1344-1398). "Divan", Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988 -
tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli.

Şəms – Şəms Təbrizi (1185 – 1248)). Şeir.

MV – Ümmi İsa (XIV əsr). "Mehri və Vəfa", Bakı, "Nurlan", 2005 - tərtib edən, nəşrə hazırla-
yan, ön sözün və lüğətin müəllifi Aysel Şərifova.

Nəsimi – Nəsimi (1369-1417, Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973.

Məddah – Yusif Məddah (XIV əsr – 1368/69)- XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, 3-cü cild, Ba-
kı, «Elm» nəşriyyatı, 1984, s.148- 207 - tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov, redaktor Kamil
Allahyarov.

Zərir - Vahidə Cəfərzadə.Mustafa Zərir.Fütuhüş-Şam, (1392), transfoneliterasya, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğət Vahidə Cəfərzadəninindir, Bakı,"Zərdabi Nəşr"MMC, 2022.

Ənvar - Qasimi-Ənvar (1356-1433), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.236- 243.

XV – XVI ƏSRLƏR

Hidayət – Hidayət (XV əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.266-286.

Kişvəri – Kişvəri (XV əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.301-352.

Həqiqi– Cahən Şah Həqiqi (1405-1467), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.243-259.

Hamid. – Hamidi (? – 1485/86), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.262-265.

Füzuli-1 – Füzuli (1494-1556), Əsərləri, I cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958; - tərtib edən H.Araslı.

Füzuli-2 – Füzuli, Əsərləri, II cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958; - tərtib edən H.Araslı.

Xətai – Şah İsmayıl Xətai (1486-1524), Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976; XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, 3-cü cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1984, s.378-486.

Dəh. – Xətai, Dəhnamə, tərtib edən və redaktou prof.H.Araslı, Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1959.

Süruri – Süruri (XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.490-492.

Şahi - -Şahi (XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.493-494.

Gülşəni – Gülşəni (1427-1533), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.287-300.

Xələi – Xəlifə (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.487-489.

Həqiqi – Həqiri (? -1585), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.495-510.

Fəzli – Fəzli (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s. 511-514.

Rəhməti – Rəhməti (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.515-524.

Bəsiri– Bəsiri (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.353-355.

Həbib-i Həbib-i (1477-?), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.357-377.

Qurbani – Qurbani (1477- 1550-dən sonra), Əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006 - tərtib, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Q.Ş.Kazımov.

Şühədanamə (1539), nəşrə hazırlayan, ön sözün, izahlar və lüğətin müəllifi akad.M.Nağısoylu, Bakı, "Elm nəşriyyatı, 2019.

Şeyx Səfi – "Şeyx Səfi təzkirəsi(1544), tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı, Bakı, "Nurlan", 2010.

Əmani – Məhəmməd Əmani (1536-1608-dən sonra). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, 6-cı cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1988, s.20-53 - tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov.

XVII-XVIII ƏSRLƏR

Saib – Saib Təbrizi (1601-1676). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.119-215.

Məsihi – Məsihi (1575-1655). "Vərqa və Gülşə", Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977 – tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Əlyar Səfərli,

Aşıq Abbas – Aşıq Abbas Tufarqanlı (XVII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.353-360.

Sarı Aşıq – Sarı Aşıq (XVII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.361-366.

Xəstə Qasım – Xəstə Qasım. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.327-352.

Qövs-i Qövs-i Təbrizi (XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəli). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.216-267.

Nəbi – Şəkili Nəbi (VIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.497-504.

- Vidadi – Molla Vəli Vidadi (1709-1809). Əsərləri, Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1957.
- Nişat – Nişat Şirvani (XVIII əsrin 1-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.268..
- Şakir – Şakir Şirvani (XVIII əsrin 1-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.281-291.
- Məhcur – Məhcur Şirvani (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.292-301.
- Arif – Arif Şirvani (Kərbəlayi Allahi) (VIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.302-307.
- Ağa Məsih – Ağa Məsih Şirvani (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.308-325.
- Vaqif – Molla Pənah Vaqif (1717-1797). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.399-491.
- Müştaq – Məhəmməd Hüseyn xan Müştaq (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.492-496.
- Baba – Baba Şirvani (XVIII əsrin 2-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.325-326.
- Şəhriyar – Məhəmməd. Şəhriyar (XVIII əsr), Bakı, 1987 - tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli.

XIX ƏSR

- M.F.Axundov – M.F.Axundov. Əsərləri, 1-ci cild, tərtib edənləri prof. F.Qasımzadə və prof. H.Araslı, Bakı, EA Nəşriyyatı, 1958.
- Bakıxanov – Abbasqulu ağa Bakıxanov, Bədii əsərlər, tərtib, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmmədəğa Sultanov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
- Seyyid – Seyid Əzim Şirvani, Seçilmiş əsərləri, tərtib və ön söz X.Məmmədovundur, Bakı, “Maarif”, 1990.

ƏDƏBİYYAT

1. Şeyx Səfi təzkirəsi, tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı, Bakı, “Nurlan”, 2010.
2. Дьяконов. И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
3. Канева. И.Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 1996.
4. Серебrenников Б., Гаджиева. Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку, 1979.
5. Ширалиев.М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка.-изд. «Элм», Баку, 1983.

Gazanfar KAZIMOV

A HISTORICAL DEVELOPMENT OF NOUNS' CASES
(Nominative and Genitive cases)

SUMMARY

The development of nouns' cases in our language is connected with Sumerian one from genetic point of view.

Nominative case as a case of a subject through the entire period of development had preserved its unaffixed form. But in the process of development it performed the functions of dative, accusative, locative and ablative cases.

I. Genitive case of nouns has passed a long way of development. *The affix of Genitive case -in, expressing definitivity* in the modern language according to our conclusion, is connected with *-ak* Sumerian. The affix *-ak* in Sumerian performs the functions of Genitive case and Possessive case. The consonant *-k* in this affix should be nasal. The usage of this affix in "Dede Gorgud" in functions of case affix and possessive affix with nasal consonant also confirms this thought: *Öz gödəndən başını kəsəyinmi?* (DQ,37) *İç Oğuzuñ, Taş Oğuzuñ bəglərin* yığnaq etgil (DQ, 37). In these examples in the word *Oğuzuñ -uñ* is an affix of Genitive case, in the words *gödəndən, başını -ñ, -iñ* are Possessive case's affixes in the II person. This affix in the historical development of our language embraced all persons as Possessive affix, but gradually in the result of transformation *n-m* in the I person got the form *-im* (*mənim kitabım*), kept its stability in the II person singular (*sənin kitabın*), and in the III person had lost its consonant (*onun kitabı*).

A Genitive case, expressing a definitivity is formed by adding of the affix *-nin* to the words ending in consonants: *Yarəb, nə iş düşsə, Hidayətnin* əlin dut. (Hidayət, 267). This affix became archaic.

II. Genitive case, expressing indefinitivity is realized in several forms:

1. A word in the Genitive case is without affix, a subordinate part is in the III person with affix of possession: *Düşdü getdi ol canavar ardına*. (MV, 19)

2. A Genitive case forms a word combination. All parts have possessive affixes. A word in the Genitive case adopts possessive affixes of all persons but a subordinate part adopts only affix of the III person: *Canım parəsi oğul*. (DQ,112) *Canın parəsi oğul*. *Canı parəsi oğul*. *Canımız parəsi oğul*.

A Genitive case form expressing a definitivity in the literary language with the affix *-in* and a Genitive case form expressing indefinitivity, in the state mentioned in the I point had been stabilized.

Key words: *Nominative case, Genitive case, affix, noun.*

Газанфар КЯЗИМОВ

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПАДЕЖЕЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО
(именительный и родительный падежи)

РЕЗЮМЕ

Развитие падежных аффиксов в нашем языке с генетической точки зрения связано с языком шумеров.

Именительный падеж существительного как падеж субъекта сохранил свою безаффиксальную форму в течение всего периода развития. Но в процессе развития он выполнял также функции дательного, винительного и исходного падежей.

I. Родительный падеж существительного прошёл длительный путь развития. По нашему заключению, *аффикс родительного падежа, выражающий в современном языке определённость -in*, связан с аффиксом *-ak* в шумерском языке. Аффикс *-ak* выступает в шумерском языке и как падежный, и как позоессивный аффикс. Согласный *k* в этом аффиксе должен

быть заменён на назальный. Употребление этого аффикса с назальным согласным в функции и падежного, и поессивного аффикса в языке «Dədə Qorqud», может подтвердить эту мысль: *Öz gödəndən başını kəsəyinmi?* (DQ,37) *İç Oğuzuñ, Taş Oğuzuñ bəglərin* uğnaq etgil (DQ, 37). В этих примерах в слове *Oğuzuñ* аффикс *-uñ* родительного падежа, а в словах *gödəndən, başını* аффиксы *-ñ, -iñ* являются аффиксами принадлежности во II лице.

Этот аффикс в истории развития нашего языка охватывал все три лица, постепенно переход *n~m* в I лице приобрёл форму *-im* (*mənim kitabım*), во II лице единственного числа остался стабильным (*sənin kitabın*), а в III лице потерял согласную букву (*onun kitabı*).

Родительный падеж, выражающий определённость слов, оканчивающихся на согласную букву, образуется с помощью прибавления аффикса *-nin*: *Yarəb, nə iş düşsə, Hidayətnin* əlin dut. (*Hidayət*, 267) Этот аффикс стал архаичным.

Родительный падеж, выражающий определённость, образуется с помощью прибавления аффикса *-n* к словам, оканчивающимся на согласную букву: *Qamusun başın* aşağı eylədi. (*Sulı*, 215) Этот аффикс сохранился в живом разговорном языке.

II. Родительный падеж, выражающий неопределённость, выражается в нескольких формах:

1. Слово в родительном падеже употребляется без аффикса, а подчинённый компонент имеет аффикс III лица: *Düşdü getdi ol canavar ardına*. (MV,19)

2. Родительный падеж формирует словосочетание. Оба компонента имеют аффиксы принадлежности. Слово в родительном падеже может принимать аффиксы принадлежности всех трёх лиц, а подчинённый компонент только аффиксы III лица: *Canım parəsi* oğul. (DQ,112) *Canım parəsi* oğul. *Canı parəsi* oğul. *Canımız parəsi* oğul.

В нашем современном литературном языке выражающая определённость форма родительного падежа с аффиксом *-im*, а также выражающая неопределённость форма родительного падежа, отмеченная в разделе 1, стабилизировались.

Ключевые слова: *именительный падеж, родительный падеж, аффикс, существительное.*